

OSMANLI DÖNEMİ İLK MODERN İDADI PROGRAMLARINDA TÜRKÇE EĞİTİMİ: 1892 YILI ÖRNEĞİ

Ersoy TOPUZKANAMIŞ*

Öz

Bu çalışmanın amacı II. Abdülhamit döneminde hazırlanan ilk kapsamlı idadi programlarında Türkçe eğitiminin görünümü belirlemektir. Bu amaca yönelik olarak, eğitimin Batılılaşmasından itibaren kapsamlı içerikle ilk olarak 1892 yılında hazırlanan üç idadi programı ele alınmıştır. Türkçe dersleri programların %12'lik kısmını oluşturmaktadır.

İki programın ders cetvelinde Türkçe adı bir üst başlık olarak yer alıp içerikte kıraat, lügat, imla, inşa, kavaid-i Osmaniye gibi farklı ders adları verilmişken üçüncü programın ders cetvelinde doğrudan alt derslerin adları verilmiştir. Programlarda okuma, yazma ve dil bilgisi ile edebiyat bilgisine yönelik derslere yer verilmesine karşılık dinleme ve konuşma ile ilgili bir içerik bulunmamaktadır. Okuma ve yazma derslerindeki metinlerin ahlak, din, fen gibi konuları içermesinin istenmesi dikkat çekicidir. Burada okuma derslerinin doğrudan okuma becerisini geliştirme değil bazı düşünce ve bilgileri aktarma aracı olarak tasarlandığı görülmektedir. Yazma dersleri de doğrudan öğrencilerin kendilerini ifade etme becerilerini geliştirmekten çok devlet dairelerine kâtip yetiştirme amacına yöneliktir. Çalışma sonuçlarının özellikle II. Abdülhamit dönemindeki eğitimin görünümüne bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Keywords

Türkçe Eğitimi, Öğretim Programı, Osmanlı Dönemi, II. Abdülhamit

TURKISH EDUCATION IN THE FIRST MODERN IDADI CURRICULA OF THE OTTOMAN PERIOD: THE SAMPLE OF YEAR 1892

Abstract

The aim of this study is to determine the outlook of Turkish education in the first comprehensive curricula of idadi (high school) which was prepared in the period of Abdul Hamit the IInd. For this purpose, three curricula of idadi that were prepared with extensive content in 1892 for the first

* Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Balıkesir/Türkiye. ersoytopuzkanamis@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0997-6013
Makalenin Gönderilme Tarihi: 25.12.2017
Makalenin Kabul Tarihi: 11.4.2018
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 24.04.2018

time, following the Westernization of the education were handled. Turkish lessons constitute 12% of the programs. The names of the sub-courses such as kiraat, lügat, imla, kavaid-i Osmaniye were given directly in the course schedule of the third program, while the name of Turkish was given as a head title in the course Schedule of the other two programs. There was no content related to listening and speaking, although the programs included reading, writing, grammar, and literature information. It is noteworthy that the texts in reading and writing lessons included topics of morality, religion and science. It seemed that reading lessons were not designed to improve reading skills directly but rather as a means of conveying some thoughts and knowledge. In addition, writing courses aimed at educating students as clerks to state departments rather than directly improving their ability to express themselves. It is thought that the results of the study will contribute to the literature on the outlook of the education during period of Abdul Hamit IInd.

Anahtar Kelimeler

Turkish Education, Curriculum, Ottoman Period, Abdul Hamit IInd

GİRİŞ

Türkiye’de birkaç yüzyıldır devam eden Batılılaşma macerası içinde eğitim konusu birçok çalışmada incelenmiş bir alandır. Klasik Osmanlı eğitim kurumlarından Batılı eğitim kurumlarına geçiş süreci; hem genel olarak eğitim politikası, toplumsal değişim ve devletin eğitime bakışı gibi açılardan hem de okul ve kurumların tarihi de birçok çalışmada ele alınmıştır.¹ Bu noktada eğitim tarihi açısından Osmanlı son dönemi içinde özellikle II. Abdülhamit devri oldukça önemlidir. Çünkü Tanzimat Dönemi’nde yapılması kararlaştırılan işlerin başlatılması ve genişletilmesi ile eğitim bürokrasisinin kurulması ve taşraya yayılmasının da gerçekleştiği bu dönemde yapılan maarif çalışmaları neticesinde açılan Batılı okullar Cumhuriyet neslini yetiştirmiş ve Cumhuriyet kurumlarına da esas teşkil etmiştir.

Devletin, savaşlarda elde edilen olumsuz sonuçların bir neticesi olarak, XVIII. yüzyılda askerî alanda ve yükseköğretim düzeyinde başlattığı eğitim dönüşümü, yıllar içinde diğer alanlara ve düzeylere de genişleyerek halkın eğitimini kapsar hâle gelmiştir. Bu dönüşümün başladığı dönemde en yaygın eğitim kurumlarından olan sıbyan mekteplerinin temelde din merkezli olarak verdiği eğitimin ülke ihtiyaçlarına cevap veremediği anlaşıldığı için hem sıbyan mekteplerinden farklı yapıda hem de bu mekteplerin üzerinde okulların açılması kararlaştırılmış² fakat bunun gerçekleşip yaygınlaşması çok uzun bir süreçte mümkün olmuştur.³ Bu okullar sırasıyla iptidai, rüştiye, idadi ve sultani adlarıyla kurulmuş ve yaygınlaşmıştır. Devletin, eğitim sistemi üzerinde karar verirken düşündüğü amaçlardan biri temel bilgiler ile okuma yazma ve Kuran öğretmek olduğu için ilköğretim düzeyinde; bir başka amaç da nitelikli memur ve subay yetiştirmek olduğu için yükseköğretim düzeyindeki okullar açılmıştır. Fakat ilköğretim düzeyinde bile istenen nitelikte verilemeyen eğitim, yükseköğretim düzeyine birçok sorun taşımış ve bu okullara başvuran öğrencilerin eksiklerinin tamamlanması

¹ Bu çalışmalardan bazıları: Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964; Osman Ergin, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977; Osman Kafadar, Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Vadi Yayınları, İstanbul 1997; Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Hacı Salman, İdadi Mekteplerinin Tarihsel Gelişimi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005. Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı, VI/12 (2008) s. 9-84; Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı, AGE, VI/12 (2008), s. 243-286; Tank Soydan, Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012; Selçuk Akşın Somel, Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

² Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s. 102-9; Lâtin harfli metin için Bk. Unat, age., s. 92-96 ve Reşat Özalp, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 159-164, *24 Cemaziyelulâ 1286 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Hakkında Mazbata*.

³ Ayrıntılar için bk. Unat, age., Kodaman, age., s. 114-133; Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları İstanbul 1991. s. 131, 195.

için hayli zaman ve emek harcanmıştır.⁴ İşte bu noktada birçok yükseköğretim okulunun hazırlık sınıfları ve hatta hazırlık okulları açılmıştır. Bu hazırlık okulları, anlamı da “hazırlanmayla ilgili” olan, idadi adıyla rüştiyeler ve sultaniler arasında yaklaşık bugünkü lise düzeyinde eğitim veren okullara dönüşmüştür.⁵ Hemen bütün okullarla ilgili temel düzenlemenin yer aldığı 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde idadi okullarının açılması kararlaştırılarak okulla ilgili gerekli düzenleme yapılmış ve dersleri belirlenmiştir.⁶ Fakat para ve öğretmen yokluğundan ilk sivil idadinin açılması ancak 1874’te mümkün olmuştur.⁷ Nizamname’de, idadilerde okutulacak dersler arasında *mükemmel Türkçe kitabet ve inşa* adında bir ders görünürken 1873’te *kavaid-i Osmaniye* ile *kıraat ve kitabet-i Türki* adıyla iki ders yer aldığı görülmektedir.⁸ Öğretim süresi ilk zamanlar 3 yıl olarak belirlenmişken 1888’de 4 yıla çıkarılıp bazı idadiler de yatılı yapılmış,⁹ zaman içinde de birçok idadi rüştiyelerle birleştirilerek 5 yıllık gündüzlü ve 7 yıllık yatılı şekilde yapılandırılmıştır.¹⁰

Eğitim tarihi ile ilgili çalışmaların içeriğinde, incelenen dönemde uygulanan programlara yer verildiği görülmektedir.¹¹ Programlar dersin amaçları, yetiştirilmek istenen kişilere verilecek bilgi ve / veya kazandırılacak beceriler ile dersin işleniş hakkında bilgi içerdikleri gibi¹² sosyal ve siyasi durumun izlerini de taşırlar. Bu itibarla programların incelenmesi, toplum ve kültür tarihinde o dönem nelere, neden önem verildiğinin anlaşılması için

⁴ Mahmud Cevad, age., s. 105; Lâtin harfli metin için Bk. Ergin, age., C. 2, s. 496 ve Özalp, age., s. 161. Ayrıca Bk. Ergin, age., C. 2, s. 426, 495.

⁵ Cemil Öztürk, “İdadî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 464-466.

⁶ Düstür, birinci tertip ikinci cilt s. 184-219; Lâtin harfli metin için Bk. Unat, age., s. 96-119 ve Özalp, age., s. 165-197.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM.) 472/55, H 24.11.1290 (13.01.1874). Bu belgenin Latin harflerine aktarılmış hâli için bk. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: 2014, s. 149. Öztürk, age., s. 465. Ergin 1872, Kodaman, Akyüz ve Baltacı ise 1873 tarihini vermektedir. Bk. Ergin, age., C. 2, s. 495-496; Kodaman, age., s. 117, Cahit Baltacı, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (İstanbul 1993), s. 85, Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s. 166.

⁸ Kodaman, age., s. 117.

⁹ Kodaman, age., s. 120; Öztürk, age., s. 465.

¹⁰ Mahmud Cevad, age., s. 467-468; Kodaman, age., s. 122; Somel, age., s. 159; Akyüz, age., s. 232.

¹¹ Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları Ankara 1945, s. 139-143, 152-156, 164; Ergin, age., s. 906, 913, 930-31; Koçer, age., s. 127, 128, 131; Baltacı, age., s. 67, 71, 79, 85-86; Hasan-Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 139-164, 175-181; Fatma Varış, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994, s. 51; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 24, 198-199; Muzaffer Orhan, *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006; Derya Demirel, *Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007; Fatih Demirel, *Mekteb-i İdadî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010; Taner Hafizoğlu, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.

¹² Varış, age., s. 18; s. Savaş Büyükkaragöz, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997, s. 2; Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 6.

önemli veri kaynaklarıdır. Hâl böyle olmakla birlikte eğitim tarihimizdeki bu okullaşma sürecini irdeleyen birçok çalışma olmasına rağmen okulların programlarının incelenmesine yeteri kadar önem verilmemiştir. Daha doğrusu değerlendirmeler çoğunlukla bütün dersleri kapsayacak genişlikte ve siyasi ve sosyal gelişmeler veya dönemin devlet politikası bağlamında yapılmıştır. Oysaki Osmanlı Dönemi programlarının her bir ders bağlamında ele alınmamış olması bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır.¹³ Çünkü her bir alanın öğretimiyle ilgili incelenmesi gereken tarihî bir süreç bulunmaktadır. Bu noktada Türkçe eğitimi açısından da bu programların ele alınması bir gerekliliktir. Türkçe dersi programlarıyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında da ezici çoğunluğun Cumhuriyet Dönemi programları hakkında bilgi ve değerlendirmeler içerdiği görülmektedir. Bu çalışmalardan bazılarında Osmanlı Dönemi Türkçe dersi programlarıyla ilgili etraflı bilgi ve değerlendirmeler görülmekle birlikte¹⁴ çoğunluğunda çok az bilgi ve değerlendirme yer almaktadır.¹⁵ Osmanlı son dönemi Türkçe dersi programlarının değerlendirmeye tâbi tutulması, hem medreselerde eğitimi ve rilmeyen Türkçenin bu dönemde okullarda eğitimi yapılmaya başlanan bir alan hâline gelmesi açısından hem de 1920'lerden sonrasının incelenip öncesinin dikkate alınmamasının yarattığı tarihsel kopukluğun giderilmesi bakımından oldukça önemlidir.

¹³ Bazı istisnalar için Bk. Recai Doğan, Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994; Salih Zeki Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012; Mesut Çapa, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Türkiye'de Tarih Öğretiminin Tarihiçesi", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2/3 (2012) s. 1-28.

¹⁴ Fuat Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939, s. 50-51; Fuat Baymur, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s. 41-44; Beşir Göğüş, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (Ankara 1970), s. 127-8, 131-2; Namık Kemal Şahbaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005, s. 30-38, 87-96; Nilay Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997) s. 155-175; Nilay Işıksalan, "II. Meşrutiyet Dönemi Sultanlerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998) s. 151-182; Namık Kemal Şahbaz, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.

¹⁵ Mehmet Emin Agar, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usul-i Tedrisi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001, s. 8-9; İdris Karakuş, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005, s. 176-179; İdris Karakuş, *Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 29-42; Cemal Yıldız ve Alpaslan Okur, "Ana Dili Öğretimi", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 45-77; Gökhan Arı, "Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları, Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94; Hasan Güleriyüz, "Türk Dili", Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İske-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15; Asiye Duman, "Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87; Duygu Uğgun, "Tarihi Süreç İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.

1. İLK KAPSAMLI İDADİ PROGRAMLARI

Osmanlı Döneminde Batılılaşma sürecinde yapılan eğitim çalışmalarına bakıldığında ilk zamanlar fermanlar ve maarif teşkilatının kurulmasıyla birlikte bazı eğitim kurum veya kurulları eliyle bazı program düzenlemelerinin yapıldığı görülmektedir. Bu düzenlemeler, bazen ders cetveli olarak sadece ders adlarını bazen de bu adlarla birlikte derslerle ilgili kısa açıklamaları veya talimat adı altında hocaların dikkat etmesi gereken noktaları içermektedir. Örnek olarak 1824 fermanı, 1847 talimatı, 1869 nizamnamesi, 1872, 1873 ve 1876 ders cetvelleri verilebilir.¹⁶ 1890'lı yıllardan itibaren başlayan çalışmalarla kapsamlı programlar yapılmaya başlandığı göze çarpmaktadır. Bunun sebebi olarak 1890'larda, Ermeni milliyetçi hareketi ile yabancı devletlerin, Meşrutiyet düzeninin ihyası yönündeki talepleri gösterilebilir. Çünkü bu olaylardan sonra devletin daha kontrolcü bir anlayışla davranmaya başladığı görülmektedir. Sözelimi öğretmenlerin ders kitabındaki içeriğin dışına çıkması bile pek hoş karşılanmamıştır. Bunun gibi olayların bir yansıması olarak devletin eğitim sistemi üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek için ayrıntılı programlar ve talimatlar yayımlanmaya başlamıştır.¹⁷ Bu çalışmalar kapsamında hazırlanan ilk programlar iptidaiye ve rüştiye düzeyinde olmuştur.¹⁸

Çalışmada 1892 yılına ait, idadi düzeyindeki programlarda Türkçe eğitiminin durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu programların ilki basılan kitabından, diğer ikisi ise Mahmud Cevad ibnü'ş-Şeyh Nafi tarafından yazılan *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* adlı eserden alınmış ve aşağıya isimler verilmiştir:

1. Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programıdır (çalışmada kısaltma olarak Ayrı Basım İdadi Programı diye anılacaktır):

A) Leyli Mekâtib-i İdadiyenin Ders Cetveli,

B) Elviye Merkezlerinde Bulunan Nehari İdadi Mekteplerinin Bu Kere Tadilen Tanzim Olunan Ders Cetveli.

¹⁶ Mahmud Cevad, a.g.e.; Berker, a.g.e.; Koçer, a.g.e.; Baltacı, a.g.e.; Kodaman, a.g.e.; Akyüz, a.g.e.; Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

¹⁷ Selim Deringil: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 109-110; Somel, age., s. 229-230, 238-239.

¹⁸ Bu programlar şunlardır: 1. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilileri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programı: Bk. Mahmud Cevad, age., s. 270 vd.; 2. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programı: Bk. Mahmud Cevad, age., s. 301 vd.; 3. Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı: Bk. Mahmud Cevad, age., s. 322 vd.; 4. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveli: Bk. Mahmud Cevad, age., s. 333 vd.

2. Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları (çalışmada kısaltma olarak Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı şeklinde anılacaktır):

A) Liva Merkezlerinde Bulunan Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı,

B) Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı,

3. Umum Mekâtib-i Rüştîye ve İdadiyede Beher Hafta Okunacak Ulum ve Fünunun Haftalık Aded-i Dürusunu Mübeyyin Tanzim Olunan Cetvel (çalışmada kısaltma olarak Umum Rüştîye ve İdadiye Programı olarak anılacaktır).

Ayrı Basım İdadi Programı, idadilerde okutulan bütün derslerin programlarını ve idadilerle ilgili bir talimatı içeren 136 sayfalık bir kitap olarak yayımlanmıştır. Program kitabının baş tarafında, bir girişten sonra program komisyonunun Nezarete sunduğu mazbatalar ile programı inceleyen Meclis-i Maarifin görüşlerinin Nezarete sunulduğu mazbata yer almaktadır. Buna göre program komisyonu Edirne Maarif Müdürü Sururi, Maarif Mektupçusu Hasan Sırrı, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Müdürü Abdurrahman Şeref, Trabzon Maarif Müdürü Mehmed Celâl, Aydın Maarif Müdürü Emrullah, Rumeli Vilayati Maarif Müdürü Mehmed Hikmet ve Mekâtib-i İdadiye Müdürü Mustafa'dan oluşmuştur. Programı inceleyen Maarif Meclisi mazbatasının altında ise Mehmed, Süreyya, Aristokli, Zeynelâbidin ve Ali Haydar isimleri görülmektedir. Program komisyonu tarafından 5 ve 7 yıllık idadilerle ilgili H 17 Zilkade 1309 / R 1 Haziran 1308 tarihli iki ayrı mazbata hazırlanmıştır. Bu tarihler M 13 Haziran 1892'ye tekabül etmektedir. Meclis-i Maarif tarafından sunulan mazbatanın tarihi olarak ise H 25 Zilkade 1309 / 8 Haziran 1308 tarihleri verilmiştir ki bunlar da 21 Haziran 1892'ye karşılık gelmektedir. Bütün bu tarihlerin yanında kitabın basım tarihi ise 1310 görülmektedir. Bu tarih farklılığı, kitabın, program hazırlandıktan birkaç ay sonra basıldığı şeklinde yorumlanabilir.¹⁹ 1310 tarihinin Miladi karşılığı

¹⁹ Maarif Meclisi tarafından Maarif Nezaretine yazılan mazbatada programın bu öğretim yılından itibaren uygulamaya konması tavsiye edilmiştir. Program komisyonunda üye olarak bulunan Hasan Sırrı, yazdığı hatıralarında, programın bütün idadilerde 1310 (1894) yılında uygulamaya konduğunu söylüyorsa da bunun Hicri tarihi Rumi düşünmekten ileri gelen bir hata olması gerekir zira programın hazırlanıp basıldıktan iki sene sonra uygulamaya konması pek makul görünmüyor. Nitekim 1314 / 1896 tarihli program düzenlenmesinde 4 senelik tecrübenin sonucu olarak programların yenilediğinden bahsedilmektedir. Bk. *Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif Nezaretince 1310 Tarihinde Neşrolunan ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, 1314, Matbaa-i Âmiri; Örikaşazade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Haz. Ali Adem Yörük, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 66. Ayrıca karşılaştırmak için bk. "Sultan Abdülhamid-i Sani Devrine Ait Bazı Hatıralar 6: Padişahın Zelzele Zararını Bile Gizliyorlar!", *Esbak Rüşumat Müdür-i Umumisi Örik Ağası Zade Hasan Sırrı, Vakîf*, Numara 2174, 8 Cemaziyelahir 1342 / 15 Kânunievvel 1340-1924, s. 2.

konusunda kaynaklarda farklı tarihler yer almaktadır. Sözcü İşıksalan *Türkçe* kısmını Latin harflerine aktardığı çalışmasında program için 1308 / 1892 tarihlerini vermişse de eserin basım tarihini 1310 olarak göstermektedir.²⁰ İşıksalan'ın Rumi tarihi esas aldığı görülmektedir. Yücel sadece ders cetvellerini verdiği programın 1310/1894 yılına ait olduğunu yazmıştır.²¹ Hicri olan tarihin Rumi olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Keza Uygun, Salman ve Orhan da 1310 tarihini Rumi olarak değerlendirmiş ve bu yüzden programın tarihini 1894 olarak vermiştir.²² Baltacı ve Akkutay ise programın tarihini 1892 olarak vermektedir.²³

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı ve Umum Rüştüye ve İdadiye Programı²⁴ adı geçen eserin "1310 Vekayii" başlığı altında verilmiştir. Mahmud Cevad, eserini hicri tarihleri esas alarak bölümlere ayırdığı için 1310 tarihi de hicri olmalıdır. 1310, miladi 1892-1893'e tekabül etmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapılan bir tarama sonucu elde edilen 1 Zilhicce 1309 / 13 Haziran 1308 (26 Haziran 1892) tarihli Maarif Nazırı Züh-tü Paşa tarafından yazılan bir resmî yazıda kendisinin başkanlığında ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdürü Abdurrahman, Maarif Nezareti Mektupçucu Sırrı, Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Sururi, Mekâtib-i İdadiye Müdürü Mustafa, Rumeli Vilayetleri Maarif Müfettişi Hikmet, Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah ve Trabzon Vilayeti Maarif Müdürü Celâl'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan leyli ve nehari idadi programlarının gazetelerde ilan edilmesi istenmektedir.²⁵ Buradan hareketle yapılan taramada *Sabah* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinin 27 Haziran 1892, *Servet* gazetesinin ise 29 Haziran 1892 tarihli nüshalarında yayımlanmış program metinleri olduğu görülmüştür.²⁶ Bu program metinleri Mahmud

²⁰ İşıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", s. 157.

²¹ Yücel, age., s. 141-142.

²² Kamil Uygun, *Karesi İdadisi ve Sultânisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2006, s. 65; Salman, age., s. 47-48; Orhan, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, s. 121 vd.

²³ Baltacı, age., s. 85, 87; Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde İdadiler ve Manastır Askerî İdadisi", Atatürk ve Manastır Sempozyumu 12-13 Ekim 1998, Manastır, s. 100.

²⁴ Umum Rüştüye ve İdadiye Programının ders çizelgesi 1317, 1318 ve 1319 tarihli Maarif Salnameleri ile H 1314 / R 1312 ve R 1315'te basılan iki kitapta ve Yücel'de de yer almakla birlikte içeriklerde ve bazı ders isimlerinde ve saatlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Bk. *Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif Nezaretince 1310 Tarihinde Neşrolunan ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, 1314, Matbaa-i Âmire; *Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Cellesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, Sene-i Şemsiye 1315, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 5; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 230 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 358 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 138, 1319'da ders içerikleri verilmemiştir. Yücel, age., s. 144.

²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 144/38.

²⁶ "Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Cellesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı

Cevad'ın Verdiği İdadi Programı ile aynıdır. Dolayısıyla bu programın 1892 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında, bu arşiv belgesiyle, aynı komisyon tarafından aynı öğretim kademesi için hemen hemen aynı günlerde hem Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programının hem de Ayrı Basım İdadi Programının hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda bu programların hazırlanma yılının miladi karşılığında farklı görüşler bulunmaktadır. Işıksalan Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programının tarihini Mahmud Cevad'a atıfla 1309/1893 olarak; ayrıca Umum Rüştüye ve İdadiye Programı için de 1316 Maarif Salnamesine atıfla 1310/1898 tarihini vermektedir.²⁷ Sakaoğlu da idadi programları için, kaynak göstermeden 1893 tarihini vermektedir.²⁸ Zengin ise Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programıyla ilgili olarak, Mahmud Cevad'da program metninden sonra verilen Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyenin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimat'ın Ayrı Basım İdadi Programı ile birlikte verilen Talimat'tan daha geniş olmasını ve 1902 yılından itibaren idadilerin bünyesinde ziraat, ticaret ve sanayi şubeleri oluşturulduktan kısa süre sonra bundan vazgeçilmesini dikkate alarak Mahmud Cevad'ın verdiği Talimat ve Programın 1904'ten sonra hazırlanmış olabileceğini ileri sürmüştür.²⁹ 1905'ten sonra hazırlanan idadi programlarına bakıldığında bu programların Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programına da Ayrı Basım İdadi Programına da benzemediği görülmektedir. Bu programlar Umum Rüştüye ve İdadiye Programının bir devamı niteliğindedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu ad altında benzer ders cetvellerine ve programlara sonraki yıllarda da tesadüf edilmektedir. Burada konu alanıyla ilgili özel bir duruma da işaret etmek gerekmektedir. Aşağıda da ayrıntılı olarak gösterileceği üzere Türkçe eğitimiyle ilgili ders isimlerinin programlara göre dağılımında, Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı; Ayrı Basım İdadi Programı ile Umum Rü-

Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı" *Sabah*, Numara: 1024, 2 Zilhicce 1309 / 15 Haziran 1308, s. 1; "Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı" *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 4190, 2 Zilhicce 1309 / 15 Haziran 1308 / 27 Haziran-ı Efrenç 1892, s. 2; "Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Bulunan Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı" *Servet*, Numara: 59, 4 Zilhicce 1309 / 17 Haziran 1308, s. 5-6;

²⁷ Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", s. 168, 170.

²⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.

²⁹ Zengin, age., s. 84-5. Ayrıca yine Zengin'in Mahmud Cevad'dan verdiği, adı geçen programa ait ders cetvelinde de Mahmud Cevad'daki cetvele göre farklılıklar bulunmaktadır. Sözelimi *usul-i inşa ve kitabet* dersi 4. sene iki saat ve 5. sene üç saat olduğu hâlde 1. sene dört saat, 2. sene üç saat gösterilmiştir. 6. senede iki saat konan *belagat* dersi gösterilmemiştir. 3. senede *kavaid-i Osmaninin kiraatle* birleştiği gösterilmemiştir.

tiye ve İdadi Programından ayrılmaktadır. Çünkü bu ikinci ve üçüncü programda *Türkçe* adı görülürken ilkinde *kavaid-i Osmaniye, lügat, imla, inşa, kitabet* olarak ayrı ayrı ders isimleri tercih edilmiştir. 1910'a kadar yayımlanan idadi programlarında ise *Türkçe* adı görülmektedir.³⁰ 1885'ten 1908'e kadar yayımlanan vilayet salnamelerinde görülen idadi ders cetvellerinde genel olarak zaman içinde *Lisan-ı Osmani* kelimesinin terk edilip *Türkçe* kelimesinin tercih edildiği görülmektedir.³¹ Bu durum bir üst ders adı olarak *Türkçenin* kullanılmadığı Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programının iddia edildiği gibi II. Abdülhamit döneminin sonlarında veya daha sonra hazırlanmış olamayacağını da bir göstergesidir.

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı ile Ayrı Basım İdadi Programındaki dersler karşılaştırıldığında ilkinde ayrı ayrı verilen derslerin ikincide genel başlık altında birleştirildiği dikkat çekmektedir. Sözelimi ilk programda ardışık senelerde yer alan, *hendese-i hattıye, hendese-i mücesseme ve usul-i mesaha* ile *hendese* dersleri ikinci programda sadece *hendese* başlığı altında; yine ilk programdaki *coğrafya, coğrafya-yı Osmani* ve *coğrafya-yı umumi* dersleri ikinci programda sadece *coğrafya* adı altında; *tarih-i İslam, tarih-i Osmani* ve *tarih-i umumi* dersleri de sadece *tarih* ismiyle birleştirilmiştir. Bu derslerin yıllara göre saatleri de büyük oranda birbirini tutmaktadır. Ayrıca ilkindeki ders içeriklerinin birer ikişer cümleden veya kelime grubundan ibaret olmasına karşılık ikinci programdaki ders içeriklerinin çok

³⁰ Karşılaştırmak için Bk. Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus ... Ders Programları ile Talimattır 1315, s. 5; Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU), Birinci Sene, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 191 vd.; SNMU, 1317, s. 230 vd.; SNMU, 1318, s. 358 vd.; SNMU, 1319, s. 138; Maarif-i Umumiye Nezaretine Merbut Bî'l-Cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir, Asır Matbaası, İstanbul 1320, s. 5-6; Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Cellulesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır, Asır Matbaası, İstanbul 1320; Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU), Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye, s. 141; 1324-1325 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Tanzim Olunan Muvakkat Program, Tarihsiz, Yer bilgisi yok. 1325-1326 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Erbab-ı İhtisastan Müteşekkil Komisyonlar Tarafından Mekâtib-i İdadiye Tedrisatı İçin Tertip Edilip Meclis-i Maarifçe Bî'tetkik Kabul Olunan Müfredat Programı, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

³¹ Örnek olarak şu salnamelere bakılabilir: 1308 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 17, Vilayet Matbaası, s. 65; 1309 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 18, Edirne Vilayeti Matbaası, s. 120-121; 1310 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 19, Edirne Vilayeti Matbaası, s. 225-226; Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1310 ve 1311 – Rumi 1309, s. 132-133; Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1312 ve 1313 – Rumi 1311, s. 105-106; Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1313 ve 1314 – Rumi 1312, s. 89-190; Salname-i Vilayet-i Adana, Defa 9, 1308, s. 56-59; Salname-i Vilayet-i Adana, Defa 9, 1309, s. 57-61; Salname-i Vilayet-i Beyrut, 1311 ve 1312 Sene-i Kameriyelerine Müsadif 1310 Sene-i Maliyesi için Tertip Olunmuştur, Defa-i Ula, Vilayet Matbaası, s. 236; Salname-i Vilayet-i Beyrut, 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 7, Matbaa-i Vilayet, s. 98; Salname-i Trabzon Sene-i Hicriye 1309, Defa 14, s. 131; Salname-i Trabzon Sene-i Hicriye 1311, Defa 15, Trabzon Vilayet Matbaası, s. 146-147; 1303 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Üçüncü Defa, Matbaa-i Vilayet, s. 33; 1306 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Altıncı Defa, Matbaa-i Vilayet, s. 70-71; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Defa 17, 1306 Sene-i Maliyesi Martından Muteberdir, Matbaa-i Vilayet, s. 69-71; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Defa 18, 1307 Sene-i Maliyesi Martından Muteberdir, Matbaa-i Vilayet, s. 246; 1310 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Altıncı Defa, Matbaa-i Vilayet, s. 478-479; Hüdavendigâr Salname-i Resmîsi, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 34, Bursa, Matbaa-i Vilayet, s. 588-589; Hüdavendigâr Salname-i Resmîsi, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 34, Bursa, Matbaa-i Vilayet, s. 330.

kapsamlı olması da göze çarpmaktadır. Sayılan bu durumlardan dolayı, Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı hazırlandıktan sonra bazı değişiklikler ve genişletmelerle Ayrı Basım İdadi Programına çevrildiği ve daha sonra da her iki programın yerini Umum Rüştüye ve İdadiye Programına bıraktığı söylenebilir.

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı iki program olarak görüne de esasen birbirinin devamı niteliğindedir. Aynı durum Ayrı Basım İdadi Programı için de söz konusudur. O devirde liva merkezlerinde 5 ve vilayet merkezlerinde 7 yıllık idadilerin açılması kararlaştırıldığı için iki okula ayrı ayrı ders cetvelleri hazırlanmış ve böylelikle iki ayrı program var gibi bir görünüm oluşmuştur. Fakat iki ders cetveli tek program gibi düşünülmelidir. Çünkü ilk beş yılın ders saatleri ve içeriklerinde herhangi bir farklılık görülmemektedir.

İdadi adıyla anılan okullar bu dönemde hem rüştü hem de idadi düzeylerinin birleştirdiği okullardır. Fakat hangi sınıfların rüştü hangi sınıfların idadi olduğuna konusu döneme göre değişmektedir. İncelenen programlar ve aynı kaynaklarda yer alan talimatlarda bu konuyla ilgili bilgiler şöyledir: Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyenin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimat'ta 7 ve 5 senelik idadilerin ilk üç senesi rüştü, sonraki dört senesi ise idadi derecesinde kabul edilmiştir.³² Umum Rüştüye ve İdadiye Programına göre de 1 ila 3. sınıf rüştüye düzeyinde, sonrası ise bir üst öğretim kurumuna hazırlayıcı özelliktedir.³³ Fakat Ayrı Basım İdadi Programının Talimatında 1 ile 5. sınıflar idadi 6 ve 7. sınıflar âli düzeyinde, 1 ve 2. sınıflar ise rüştüye denk sayılmıştır.³⁴ Programlarda rüştü ve idadi düzeylerinin birleştirdiği

³² Mahmud Cevad, age., Talimat: "44. Madde: Yedi senelik mekâtib-i idadiyenin ilk üç senesi ile bazı yerlerde bulunan şubeler rüştü ve diğer dört senesi idadi derecesindedir. Mekâtib-i iptidaiyeden musaddak şahadetnamelerle müracaat edenler bila-ımtihan birinci ve mekâtib-i rüştüye ile idadilerin kısm-ı rüştülerinden şahadetnameyi haiz olanlar keza bila-ımtihan dördüncü seneye kayıt ve kabul olunur. Beş senelik mekâtib-i idadiyenin kezalık ilk üç senesi rüştü derecesinde olup diğer iki senesi idadi ise de..." s. 382.

³³ Mahmud Cevad, age., s. 405, 1 nolu dipnotta şu bilgiler verilmektedir: "Bâlâda sâât-i dürus cetvelinin tekml yedi senesi vilayat-ı şahane leyli mekâtib-i idadiyesine ve birinciden beşinci seneye kadar olan beş senesi vilayat-ı şahane ve elviye nehari mekâtib-i idadiyesine, dördüncüden yedinci seneye kadar olan dört senesi mekteb-i mülkiye-i şahane sunuf-ı idadiyesiyle Dersaadet ve Üsküdar nehari idadilerine ve birinciden üçüncü seneye kadar olan üç senesi de Dersaadet ve vilayat-ı şahane rüştülerine mahsustur.

³⁴ Vilayat-ı Şahane Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları, Âlem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekaşı, Dersaadet 1310, s. 108: Talimat madde-i esasiye: "(...) rüştüyeler idadinin ilk iki sınıfını şamil olmak üzere idadiye şube itihaz kılınır." s. 116: "24. Madde: Beş idadi ve ikisi âli olmak üzere mektep yedi sınıftan ibaret olup sunuf-ı idadiyenin ilk iki senesi dersleri mekâtib-i rüştüye tedrisatına muadil bulunduğu idadilerden şahadetnamesi olanlar sunuf-ı âliyenin birinci yani mektebin altıncı senesine ve rüştüye şahadetnamesini hamil olanlar mektebin üçüncü ve iptidaiye şahadetnamesini haiz olanlar birinci senesine kabul edileceklerdir." Işıksalan aynı Talimata atf vererek 7 yıllık leyli ile 5 yıllık idadilerin ilk üç yılının rüştüye, sonraki yılların idadi derecesinde düzenlendiğini ifade etmektedir, Bk. Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", s. 153-4.

görülmektedir. O yıl yapılan düzenlemeyle birçok rüştiye ve idadi birleştirilmiştir.³⁵

2. TÜRKÇE EĞİTİMİ DERSLERİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Bu bölümde ele alınacak üç programdaki Türkçe eğitimi derslerinin adları ve bu derslerin sınıflara göre dağılımı ile ders saatleri karşılaştırılacaktır.

Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programındaki Türkçe derslerinin adları ve saatlerinin sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir.³⁶

Çizelge 1. Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan 5 ve 7 Senelik Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programında Türkçe Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı	Sınıf							Toplam
	1	2	3	4	5	6	7	
Türkçe Kıraat	4	2						6
Lügat ve İmla	2							2
Kavaid-i Osmaniye		2						2
Kavaid-i Osmaniye ve Kıraat			2					2
Usul-i İnşa ve Kitabet				2	3			5
Belagat						2		2
Edebiyat ve Ahlak							2	2
Toplam	18/6	20/4	24/2	25/2	25/3	25/2	23/2	160/21

Mahmud Cevad'ın eserinde 1-5 ve 6-7. sınıflar şeklinde iki ayrı cetvelde verilen dersler, burada, inceleme kolaylığı bakımından tek bir çizelge hâlinde verilmiştir. Çizelgeye göre *Türkçe kıraat* 1. sınıfta dört saat, 2. sınıfta iki saat; *lügat ve imla* sadece 1. sınıfta iki saat; *kavaid-i Osmaniye* 1. sınıfta iki saatken 2. sınıfta *kıraat* ile birleşerek yine iki saatlik bir ders olmuştur. Bunun dışında 4. sınıfta iki ve 5. sınıfta üç saatlik *usul-i inşa ve kitabet* dersi de yer almaktadır. 6. sınıfta iki saatlik *belagat* ile 7. sınıfta yine iki saatlik *edebiyat ve ahlak* adlı derslerin olduğu görülmektedir. Türkçe derslerinin diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %33, 2. sınıfta %25, 3. ve 4. sınıfta %8, 5. sınıfta %12, 6. ve 7. sınıfta %8 civarında, genelde ise 160 saatlik dersten 21 saatini Türkçe derslerinin oluşturduğu ve oranın %13 civarında olduğu görülmektedir. Toplam 21 saatlik Türkçe derslerinin içinde 7 saatle en çok okuma,

³⁵ Vilayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, Talimat madde-i esasiye: "Mekâtib-i idadiye açılan yerlerde bulunan rüştiye mektepleri lağvedilmiştir. İzmir, Selânik gibi kesirü'n-nüfus olan mahallerde rüştiyeler idadının ilk iki sınıfını şamil olmak üzere idadiye şube ittihaz kılınır." s. 108; Ayrıca bk. Koçer, age., s. 131.

³⁶ Mahmud Cevad, age., s. 366-370.

ardından 5 saatle yazma, 3 saatle dil bilgisi, 2 saatle belagat ve birer saatle en son edebiyat, yazım ve kelime dersleri yer almaktadır. Bu sayılar Türkçe eğitiminin program hazırlayıcıları tarafından nasıl görüldüğüne ilişkin bir fikir vermektedir. Buna göre Türkçe eğitiminde en büyük ağırlığın okuma dersinde ardından da yazma dersinde olduğu konuşma ve dinleme becerilerine yer verilmediği görülmektedir. Bunun yanında ders saati sayısına bakarak dil bilgisine de önem verildiği söylenebilir. Ders sayısının ve oranının genel olarak alt sınıflardan üst sınıflara doğru azaldığı söylenebilir. Ayrıca ilk sınıflarda bugünkü anlamda daha çok Türkçe eğitime yönelik ders varken sınıf düzeyi yükseldikçe derslerin bugünkü anlamda edebiyata doğru kaydığı öne sürülebilir ki günümüz eğitim sisteminde de benzer şekilde ortaokulda Türkçe eğitimi, lisede dil ve edebiyat öğretimi yapılmaktadır. Dolayısıyla tarihsel çizgide geçmişten günümüze genel olarak derslerin dağılımında bir benzerlik bulunmaktadır.

Umum Mekâtib-i Rüştîye ve İdadiyede Beher Hafta Okunacak Ulum ve Fünunun Haftalık Aded-i Dürusunu Mübeyyin Tanzim Olunan Cetveldeki Türkçe eğitime yönelik derslerin adları ve ders saatlerinin sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir.³⁷

Çizelge 2. Umum Mekâtib-i Rüştîye ve İdadiyede Beher Hafta Okunacak Ulum ve Fünunun Haftalık Aded-i Dürusunu Mübeyyin Tanzim Olunan Cetvelde Türkçe Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	Toplam
Kavait	2	2		1				5
Kıraat-i Türkiye	2							2
Lügat ve İmla	2							2
Türkçe	Kıraat	1						1
	İmla	1						1
	Nahiv		2					2
	Kıraat ve İmla		1					1
	Kıraat ve Ezber				1			1
Usul-i Kitabet					1			1
Edebiyat	Edebiyat					1		2
	Usul-i Tahrir ve İnşa						1	1
	Kitabet-i Resmîye					1	1	2
Toplam	20/6	21/4	24/3	24/2	25/1	24/2	24/2	162/21

³⁷ Mahmud Cevad, age., s. 405.

Bu programda dikkati çeken ilk nokta genel çizelgede 1-5. sınıflarda sadece "Türkçe" adı ve sınıflara göre ders saatleri verilmişken içerik kısmında ayrı ayrı derslerin ve saatlerinin verilmesidir. Yukarıdaki çizelgede verilen ders adları ve saatleri içerik bölümünden alınmıştır. Burada farklı becerilerin farklı sınıflarda birleştirildiği veya bağımsız birer ders olarak programda yerini aldığı görülmektedir. Buna göre *kavait* 1. ve 2. sınıflarda iki saatlik bir ders iken 3. sınıfta yer almamış fakat 4. sınıfta bir saat olarak konulmuştur. *Kıraat-i Türkiye* 1. sınıfta iki saat olarak öngörülmüşken 2. sınıfta adı *kıraat* olarak değiştirilmiş süresi de bir saate indirilmiştir. Bunun yanında *kıraatin* 3. sınıfta *imlayla* 4. sınıfta ise *ezberle* birleştirilip bir saatlik bir ders olarak konulduğu dikkat çekmektedir. *İmla* dersi 1. sınıfta iki saatlik *lügat ve imla* şeklinde birleştirilmişken, 2. sınıfta bir saatlik *imla* dersi olarak ayrılmış fakat 3. sınıfta bir saatlik *kıraat ve imla* şeklinde yine birleştirilmiştir. *Kavaitten* başka dil bilgisi içeriğini yansıtan *nahiv* dersi sadece 3. sınıfa iki saat olarak konulmuştur. *Usul-i kitabet* sadece 5. sınıfta bir saattir. Genel çizelgede ikişer saatlik bir ders olarak görünen *edebiyat ve kitabet-i resmîye* dersi, içerik kısmında ayrı ayrı dersler olarak gösterilmiştir. 6. ve 7. sınıflarda birer saatlik *edebiyat ve kitabet-i resmîye* dersi görülmektedir.³⁸ Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programına benzer olarak bu programda da edebiyat içeriği son sınıflarda yer almaktadır. Bu derslerin diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta, %30; 2. sınıfta, %19; 3. sınıfta %12,5; 4, 6 ve 7. sınıflarda %8, 5. sınıfta, %4; toplamda 162 saatlik dersin 21 saatini oluşturan Türkçe derslerinin %13'lük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Toplam 21 saatlik Türkçe dersleri içinde 7 saatle dil bilgisi, 4 saatle okuma, 3 saatle kâtiplik, 2,5 saatle yazım, 2 saatle edebiyat ve yarımşar saatle kelime ve ezber dersleri yer almaktadır. Bu programın ağırlık verdiği ders önceki programdan farklı olarak dil bilgisidir. Bunu okuma ve yazma becerisinin bir kolu sayılabilecek kâtiplik dersi takip etmektedir. Bu farklılığın komisyonların farklı olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

7 Senelik Leyli Mekâtib-i İdadiyenin ve Elviye Merkezlerinde Bulunan 5 Senelik Nehari İdadi Mekteplerinin Ders Cetvelindeki derslerin adları ve ders saatlerinin sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir.³⁹

³⁸ Bu dersler ana çizelgede, muhtemelen bir yanlışlık eseri, *edebiyat ve kıraat-i resmîye* adı altında verilmiştir. Aynı hata, Maarif Salnamelerindeki çizelgelerde de tekrar edilmektedir.

³⁹ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 12-13.

Çizelge 3. 7 Senelik Leyli Mekâtib-i İdadiyenin ve Elviye Merkezlerinde Bulunan 5 Senelik Nehari İdadî Mekteplerinin Ders Cetvelindeki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı		1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	Toplam
Türkçe	Kıraat-i Türkiye	+							
	Lügat ve İmla	+							
Lisan-ı Osmani	Sarf-ı Osmani		+						
	Kıraat		+						
	İmla		+						
Türkçe	Sarf ve Nahv-i Osmani			+					
	Kıraat			+					
	İmla			+					
Türkçe	Fenn-i İnşa ve Kitab				+	+			
	Kıraat ve Ezber				+	+			
Edebiyat ve Ahlak	Edebiyat						2	1	3
Toplam		18/6	20/4 ⁴⁰	25/3	24/2	25/2	25/2	25/1	162/20

Genel çizelgede ilk beş sınıf için sadece *Türkçe* adı ve sınıflara göre ders saatleri görülmektedir. Fakat içerik bölümünde *kıraat*, *imla*, *sarf* ve diğer derslerin içerikleri 1, 3 ve 4. sınıflar için *Türkçe*, 2. sınıf içinse *lisan-ı Osmani* adı altında verilmiştir. *Lisan-ı Osmani* başlığı, dil bilgisi içeriğinin, *Türkçe* başlığı ise daha çok okuma ve yazma konularının o sene verileceği izlenimini uyandırır da böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla kesin olmamakla 2. sınıftaki bu farklı başlıklandırmanın bir hata eseri olduğu düşünülebilir.⁴¹ Yukarıdaki çizelgede toplam ders sayıları görülmekle birlikte ayrı ayrı her dersin kaç saat olduğu içerikte belirtilmemiştir. Bu yüzden sözgelimi 1. sınıftaki toplam ders saati altı olduğu hâlde *kıraat-i Türkiye* ile *lügat ve imla* derslerinin kaç saat olduğu kesin değildir. 2. sınıfta toplam dört saatlik *sarf-ı Osmani*, *kıraat* ve *imla*; 3. sınıfta toplam üç saatlik ders gördüğü için birer saatlik olduğu tahmin edilen *sarf ve nahv-i Osmani*, *kıraat*

⁴⁰ Genel çizelgede 5 saat görünmesine rağmen içerik kısmındaki bilgilere göre toplam ders saati 4'tür. Fakat Işıksalan içeriği verdiği kısımda da ders saatini 5 olarak göstermiştir. Bk. Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi" s. 157. Aynı hata şu kaynaktan da tekrar edilmiştir: Demirel, *Mekteb-i İdadî*, s. 109.

⁴¹ Aynı durum şu kaynaktan da yer almaktadır: 1310 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, s. 478-479. Işıksalan programla ilgili verdiği çizelgede *lisan-ı Osmani* ibaresini bir üst başlık olarak değil *Türkçe* altında bir alt başlık olarak değerlendirmiş, bir alt başlık olan *sarf-ı Osmani*yi çizelgede göstermemiştir. Bununla beraber ders içeriklerini verdiği kısımda *lisan-ı Osmani*yi bir üst başlık, *sarf-ı Osmani*yi ise bir alt başlık olarak göstermiştir. Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", s. 156-7.

ve *imla*; 4 ve 5. sınıflarda toplam ikişer saat görüldüğü için her yıl birer saat olduğu tahmin edilen *fenn-i inşa ve kitabet* ile *kıraat ve ezber* dersleri yer almaktadır. Bunların dışında *edebiyat ve ahlak* başlığı altında verilen *edebiyat* dersinin 6. sınıfta iki saat, 7. sınıfta ise bir saat yer aldığı görülmektedir. Türkçe derslerinin diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta, %33; 2. sınıfta, %20; 3. sınıfta, %12; 4, 5 ve 6. sınıflarda, %8; 8. sınıfta, %4; genelde ise 162 saatlik dersin 20 saatini oluşturan Türkçe derslerinin %13'lük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Toplam 20 saatlik Türkçe derslerinin içinde en çok hangi derse yer verildiği ders saatlerinin net olmamasından dolayı belirsizdir. Fakat tahminî olarak en çok 5,5-6,5 saat ile okuma, ardından 2,5-3,5 saat ile yazım, 2-3 saat ile dil bilgisi, 2 saat ile yazma, yarım saat ile kelime dersinin yer aldığı görülmektedir. Bu program da yatılı ve gündüzlü idadilerin programı gibi en çok okuma ve yazma derslerine yer vermektedir. Fakat yazım dersinin diğer programlardan daha geniş bir yer tuttuğu dikkat çekmektedir.

Programların ders cetvellerinde dikkat çeken nokta Umum Rüştiye ve İdadiye Programı ile Ayrı Basım İdadi Programının çizelgelerinde *Türkçe* ibaresi görülmekle birlikte içerik kısımlarında alt derslerin yer almasına karşılık Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında böyle bir üst başlık alt başlık ilişkisi olmamasıdır. Sonraki idadi programlarının ders cetvellerinde de özellikle rüştiye düzeyinde ders adı olarak *Türkçe* kelimesinin, içerik bölümlerinde ise bazı alt derslerin yer aldığı görülmektedir.⁴² İptidai düzeyindeki programlarda böyle bir durum söz konusu değildir.⁴³ Türkçe derslerinin -günümüzde beceri veya öğrenme alanı sayılan- böyle alt derslere ayrılması Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Bu bilgiler ışığında Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programının, Umum Rüştiye ve İdadiye Programı ile Ayrı Basım İdadi Programına göre daha önce bir tarihte veya eski anlayışa sahip bir komisyon tarafından hazırlandığı düşünülebilir. Maarif Salnamelerinde de sadece Umum Rüştiye ve İdadiye Programının bazı küçük değişikliklerle yer almaya devam etmesi de diğer programların zaman içinde terk edildiğine bir işaret sayılmalıdır.

Ders adları bakımından hem programlar arası hem de sınıflar arasında fark olduğu görülmektedir. Sözelimi Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında ilk yıldaki *Türkçe kıraat* dersi 4. sınıfta *kavaid-i Osmaniyeye*

⁴² Önek olarak şu programlara bakılabilir: *Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Ders Programları*, Sene-i Şemsiye 1315, s. 5; SNMU 1316, s. 191; SNMU 1317, s. 230 vd.; SNMU 1318, s. 358 vd.; SNMU 1319, s. 138; SNMU 1321, s. 141; *Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Cellesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, R 1318, Asır Matbaası, Dersaadet, s. 6; *Maarif-i Umumiye Nezaretine Merbut...*, s. 5; Yücel, age., s. 141-149.

⁴³ Bk. Mahmud Cevad, age., s. 270 vd., s. 301 vd. s. 322 vd. s. 333 vd.; SNMU 1316, s. 393 vd.; SNMU 1317, s. 433 vd.; SNMU 1318, s. 256 vd.; SNMU 1319 s. 160 vd. SNMU 1321, s. 164 vd.; *Maarif-i Umumiye Nezaretine Merbut...*, s. 3.

birleşmiştir. Aynı içerikteki dersin Umum Rüştîye ve İdadiye Programının ilk yılındaki adı *kıraat-i Türkiye* iken 2. sınıfta yine *kıraat* olmuştur. Aynı durum Ayrı Basım İdadi Programında da vardır. Dil bilgisi içeriği Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında *kavaid-i Osmaniye* adıyla verilmişken Umum Rüştîye ve İdadiye Programında *kavait* ve *nahiv* adlarıyla, Ayrı Basım İdadi Programında ise *sarf-ı Osmani* ile *sarf ve nahv-i Osmani* adları altında verilmiştir. Yazma içeriği için Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında *usul-i inşa ve kitabet*, Umum Rüştîye ve İdadiye Programında *usul-i kitabet* ve *kitabet-i resmiye*, Ayrı Basım İdadi Programında *fenn-i inşa ve kitabet* dersleri yer almaktadır. Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programı ile Ayrı Basım İdadi Programında *edebiyat* dersi *edebiyat ve ahlak* üst başlığında verilmişken Umum Rüştîye ve İdadiye Programında *edebiyat* adı altında verilmiştir. *Belagat* dersi sadece Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında yer almaktadır.

Tamamı değerlendirildiğinde ders cetvellerinin öğretim süresi bakımından 5 ve 7 yıllık okullara mahsus olarak ayrı ayrı düzenlendiği görülmektedir. Mahmud Cevad'daki 5 ve 7 senelik idadi programlarından hangisinin yatılı hangisinin gündüzlü olduğuna ilişkin net bir açıklama yoktur. Fakat rüştîye ve idadiler için hazırlanan ders cetvelindeki açıklamaya bakıldığında sadece 7 senelik idadilerin yatılı olduğu görülmektedir.⁴⁴ Keza ayrı basım olarak yayımlanan idadi programlarında da 7 senelik idadilerin yatılı olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Dolayısıyla Mahmud Cevad'daki 7 senelik idadilerin de yatılı olduğu düşünülebilir. Hem Mahmud Cevad'daki hem de ayırım basım olarak yayımlanan idadi programlarında 5 ve 7 yıllık programların ilk beş yıllık kısmı birbiriyle aynıdır. Bütün programlarda ilk beş yıl daha çok okuma, yazım, yazma ve dil bilgisi içeriğine sahip dersler yer alırken 6. yıldan itibaren içeriğin edebiyata ve kâtipliğe kaydığı görülmektedir. Bu durum esasen günümüzdeki ortaokulda Türkçe, lisede dil ve edebiyat şeklindeki yapılanmayla da örtüşmektedir.

Türkçe derslerinin hangi programın hangi sınıfında ne kadar yer aldığını karşılaştırmalı olarak görmek açısından aşağıdaki çizelgede genel dağılım ve oranlar gösterilmiştir.

⁴⁴ Mahmud Cevad, age., s. 405.

⁴⁵ Vilayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 12.

Çizelge 4. Türkçe Ders Saatlerinin Program ve Sınıfa Göre Dağılımı ile Toplam Ders Saatlerine Oranları

	Mahmud Cevad İdadi		Umum Rüştüye ve İdadiye		Ayrı Basım İdadi		Toplam	
1. Sınıf	18/6	%33	20/6	%30	18/6	%33	56/18	%32
2. Sınıf	20/4	%20	21/4	%19	20/4	%20	61/12	%19
3. Sınıf	24/2	%8	24/3	%12,5	25/3	%12	73/8	%10
4. Sınıf	25/2	%8	24/2	%8	24/2	%8	73/6	%8
5. Sınıf	25/3	%12	25/1	%4	25/2	%8	75/6	%8
6. Sınıf	25/2	%8	24/2	%8	25/2	%8	74/6	%8
7. Sınıf	23/2	%8	24/2	%8	25/1	%4	72/5	%7
Toplam	160/21	%37	162/21	%19	162/20	%33	482/62	%12

Çizelgeye bakıldığında Türkçe derslerinin en çok ilk sınıfta yer aldığı görülmektedir. Ders saati sınıf düzeyi yükseldikçe azalmaktadır. Bunun nedeni derslerin giderek çeşitlenmesi veya bazı derslere çok fazla yer ayrılmasıdır. Sözelimi Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında sınıflara göre ders sayısı büyük farklılık göstermemesine karşın Fransızca 3 ila 6. sınıflarda 4 ila 6 saatlik yer ayrılmıştır. Umum Rüştüye ve İdadiye Programında ilk sınıfta 8 çeşit ders varken 4 ve 5. sınıflarda 14-15 çeşit ders bulunmakta ve Fransızcanın ağırlığı sınıf düzeyi yükseldikçe artmaktadır. Ayrı Basım İdadi Programında da ders çeşidi ve Fransızcanın ağırlığı giderek artmaktadır. Çalışmaya dâhil edilen programlarda 1. sınıf olarak gösterilen sınıf rüştüye 1. sınıf olduğundan, öğrencilerin yaşları temel alındığında, genel sistemde 4. veya 5. sınıfa tekabül etmektedir. Bu itibarla önceki yılın (1309) inas rüştüye ve kız sanayi mektepleri programlarının 4 ila 7. sınıfları, araştırmaya dâhil edilen idadi programlarının yaklaşık 1 ila 4. sınıflarına karşılık gelmektedir. Rüştüye programlarının bu yıllardaki Türkçe dersi oranları 4'ten 7'ye sırasıyla %25, %12, %10 ve %5 iken idadi programlarındaki oran 1'den 4'e sırasıyla %32, %19, %10 ve %8'dir.⁴⁶ İdadi programlarında Türkçe derslerinin ağırlığı daha fazla görünmekle birlikte rüştüye ve idadi programlarının bu sınıflarındaki toplam Türkçe dersi sayısı bakımından ise büyük bir fark bulunmamaktadır. Oranın idadilerde yüksek çıkmasının nedeni rüştüye programlarındaki özellikle kız sanayi mektebi programındaki meslek derslerinin fazla olması olabilir.

⁴⁶ Ayrıntı için Mahmud Cevad, age., s. 270, 301.

3. DERSLERİN İÇERİKLERİ

Programların tamamında ders cetvelleri yer almakla birlikte ders içeriklerinin hacimleri bakımından farklılık bulunmaktadır. Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında içerik olarak ders cetvelindeki birer cümlelik açıklamalar ile yetinilmişken Ayrı Basım İdadi Programındaki içerik daha kapsamlıdır. Umum Rüştüye ve İdadiye Programındaki içerik ise diğer programlardan daha geniştir. Programlar hakkında daha geniş değerlendirme yapabilmek için derslerin içerikleri konu bakımından karşılaştırılmış ve aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

3.1. Okuma

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında *Türkçe kıraat* dersinin açıklamalarına göre⁴⁷ birinci seneki *Türkçe kıraat* dersinde ahlaki düzelterek, faydalı bilgiler ve öyküler içeren bir kitap yüzünden okutturulacaktır. Aynı dersin ikinci seneki açıklamasında ise sadece daha zor ve ahlaki konularla faydalı bilgiler içeren bir kitap okutulacağından bahsedilmiştir. Üçüncü senede yer alan *kavaid-i Osmaniye ve kıraat* dersinin açıklamasında ise geçen seneki konuların tamamlanması istenmiştir. Verilen bu içerikte dersin amacı ve yöntemi hakkında doğrudan bir ifade yer almamakla birlikte *yüzünden okutturma* ifadesinden sesli okumanın tercih edildiği anlaşılabilir. Bunun yanında okuma metinlerinde ahlaki konular ve faydalı bilgiler bulunması istenmesinden okuma dersinin amacının öğrencilere ahlaki özellikler kazandırmak ve bilgi aktarmak olduğu söylenebilir.

Umum Rüştüye ve İdadiye Programında *kıraat-i Türkiye'nin* ilk seneki içeriğine⁴⁸ bakıldığında yine ahlaki düzelterek, faydalı bilgiler ve öyküler içeren bir kitabın yüzünden okutturulacağı ifade edilmiş fakat Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programından farklı olarak okuma sırasında sözün bölümlerinin belirlenip ayırt edilmesine, kelimelerin anlamlarının verilmesine ve basit dil bilgisi kurallarının metin üzerinde uygulamalı olarak gösterilmesine değinilmiştir. İkinci sene *kıraat-i Türkiye* yerine *kıraat* adlı bir ders yer almakta ve içeriğinde de sadece, seçilen okuma kitabının birinci senede olduğu gibi yüzünden okutturulacağı ifadesi görülmektedir.⁴⁹ Üçüncü sene *imla* ile birleştirilerek adı *kıraat ve imla* yapılan dersin içeriğinde, tedricen ilerletilerek önceki senelere uygun olarak okutturulup yazdırılması istenmiştir.⁵⁰ Dördüncü sene yer alan *kıraat ve ezber* dersinin içeriği ise seçilen okuma kitabının önceki seneler gibi yüzünden okutturulması ve uygun

⁴⁷ Mahmud Cevad, age., s. 366-7.

⁴⁸ Mahmud Cevad, age., s. 408.

⁴⁹ Mahmud Cevad, age., s. 410.

⁵⁰ Mahmud Cevad, age., s. 411.

parçaların ezberlettirilmesinden ibarettir. Ayrıca “tembih” başlığıyla öğretmen öğrenciye okutup ezberleteceği eserleri güzelce anlatma ve dil bilgisi uygulamaları konusuna özen göstermesi ifade edilmiştir.⁵¹ Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre ders adları farklı olmakla beraber hepsinin içeriğinin merkezinde bir okuma kitabı olması dolayısıyla birbirinin devamı olduğu görülmektedir. Okuma türü olarak sesli okumanın yer aldığı fakat sessiz okuma ile okuduğunu anlamaya değinilmediği ve okuma çalışmalarının nasıl yapılacağına ilişkin bir yöntem önerilmediği de görülmektedir.

Ayrı Basım İdadi Programında da 1. yıldaki *kıraat-i Türkiye* dersinin içeriği⁵² Umum Rüştiye ve İdadiye Programında yine 1. sınıfta yer alan aynı adlı dersin içeriğiyle bire birdir. Dersin adı ikinci sene değişerek *kıraat* olmuş ve içeriğinde birinci senede okutturulan kitap tarzında ve onun üstünde bazı ahlak ve fen konularını içeren eserler okutturulacağı belirtilmiştir.⁵³ 3. sınıfta derse önceki yıl gibi devam edileceği ve dil bilgisi uygulamaları yapılacağı söylenmiştir.⁵⁴ 4. sınıfta dersin adı değiştirilerek *kıraat ve ezber* yapılarak içeriğinde manzum ve mensur edebî eserlerin yüzünden okutturulması ve uygun olanların ezberlettirilmesi istenmiştir.⁵⁵ 5. sınıfta dersin adı değişmemekle birlikte önceki seneden daha yüksekçe şeylerin okutturulup yine içlerinden uygun olanların ezberlettirilmesi istenmiştir.⁵⁶

Programlarda okuma dersinin amaçları açıkça belirtilmediği için sınıflara göre birçok alan veya konuyla ilişkilendirilmesinden hareketle buna dair fikir yürütülmeye çalışılacaktır. Bu ilişkilendirme, aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:

⁵¹ Mahmud Cevad, age., s. 411.

⁵² Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 16.

⁵³ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 26.

⁵⁴ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 37.

⁵⁵ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 46.

⁵⁶ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 59.

Çizelge 5. Okuma Derslerinin Program ve Sınıfa Göre Dağılımları ile Eşleştirildiği Alanlar

		Mahmud Cevad İdadi		Umum Rüştîye ve İdadiye		Ayrı Basım İdadi	
		Dersin Adı	Konu	Dersin Adı	Konu	Dersin Adı	Konu
Sınıf	1	<i>Türkçe Kıraat</i>	Ahlak	<i>Kıraat-i Türki-ye</i>	Ahlak, faydalı bilgi, öykü, dil bilgisi	<i>Kıraat-i Türki-ye</i>	Ahlak, faydalı bilgi, öykü, dil bilgisi
	2	<i>Türkçe Kıraat</i>		<i>Kıraat</i>		<i>Kıraat</i>	Ahlak ve fen
	3	<i>Kavaid-i Osmaniye ve Kıraat</i>	Dil bilgisi	<i>Kıraat ve İmla</i>	Yazım	<i>Kıraat</i>	Dil bilgisi
	4			<i>Kıraat ve Ezber</i>	Ezber	<i>Kıraat ve Ezber</i>	Edebî eserler
	5					<i>Kıraat ve Ezber</i>	Edebî eserler

Çizelgede, okuma dersinin sınıflara göre ahlaki değerler kazandırma, bilgi aktarma, dil bilgisi veya kelime öğretimi amacıyla dil bilgisi, yazım ve ezber gibi farklı alanlarla eşleştirildiği görülmektedir. Ahlak vurgusu genelde ilk sınıfta görülmektedir. Fakat bunun bütün sınıflara yönelik olduğu ve diğer sınıflarda tekraren yazılmak istenmediği düşünülebilir. Okuma becerisinin dil bilgisiyle birlikte ele alınması dil becerilerinin aslında bütün olduğu fikrine uygunsuz da burada dil bilgisi öğretiminin çok gerekli olduğu düşüncesinin etkili olduğu ileri sürülebilir. İmla ve ezber gibi derslerle okuma dersinin birleştirilmesi bu ders eliyle yazma ve konuşma becerilerinin geliştirilmesinin amaçlandığı şeklinde yorumlanabilirse de bu, konuşma ve yazma becerilerinin ifade kısmına değil, oldukça mekanik sayılabilecek kelimeleri doğru yazma ve telaffuz etme becerilerine yönelik olduğundan günümüzdeki anlayışla tam bağdaşmadığı söylenebilir. Okuma kitaplarının fen içeriğinde olabilmesi sadece bir programda dile getirilmiştir. Okuma dersinin edebî metinlerle birleştirilmesi de sadece bir programda görülmektedir. Burada da edebî zevk kazandırma ve inşaat konularından hangisinin amaçlandığı net değildir.

3.2. Yazma

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında 4. sınıfta iki saat ve 5. sınıfta üç saat olan *usul-i inşa ve kitabet* dersinin açıklamasında⁵⁷ bazı makaleler yazdırılıp eski ustaların manzum ve mensur eserlerinin yüzünden okutulacağı belirtilmiştir.

⁵⁷ Mahmud Cevad, age., s. 366-367.

Umum Rüştiye ve İdadiye Programında yazma becerisine yönelik olarak 5. senedeki bir saatlik *usul-i kitabet* ile 6 ve 7. senelerdeki birer saatlik *kitabet-i resmiye* ile 7. senede *edebiyat* dersi altında *usul-i tahrir ve inşa* dersleri vardır.

Sadece 5. sene yer alan *usul-i kitabet* dersinin içeriğine göre⁵⁸ derste kâtiplikle ilgili kurallar ve tanımlar verilecek bir fikrin açık ve akıcı bir tarzda yazılı olarak anlatılması istenecek, öğrencinin kâtiplikte el yatkınlığı ve beceri kazanması için hikâye tarzında “narasyon usulünde” küçük örnekler yazdırılmasına özen gösterilecektir. Bu açıklamadan sonra verilen tembih bölümünde ise öğretmenin her dersin sonunda müsveddeleri toplayıp düzelttikten sonra öğrencilere iade etmesi ve hatalarını göstererek, tekrarlanmaması hakkında gerekli uyarıyı yapması, ayrıca öğrencilerden de öğretmenin düzelttiği müsveddeleri özel yazma defterlerine temize çekip defterleri muhafaza etmeleri istenmiştir. Temel yazışma kurallarının verilip herhangi bir resmî yazışma türünde çalışma yapılması istenmemesinden dolayı kâtipliğe giriş olarak değerlendirilebilecek bu derste kâtiplik beceri ve yatkınlığı kazandırmak için narasyon olarak adlandırılan gelen yazının içeriğini nakletme⁵⁹ ile başlanması yerinde bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Sonraki iki yılda yer alan *Kitabet-i resmiye* dersinin 6. seneki içeriği şu şekilde verilmiştir:⁶⁰ basit kitabet ile resmî kitabetin farkı: resmî kitabette olmazsa olmaz özellikler olan ciddilik, duruluk ve açıklık hakkında yeterli açıklama, hitap ve bitiş, ibare arasında muhatabın rütbesine ve mevkiine göre kullanılacak tabirlerin tek tek açıklanması. Resmî yazışma çeşitleri: istida, tezkire, tahrirat, derkenar, mazbata, layiha, tebrikname. Resmî nutuk: müselsel ve mukatta ifade, bağlama yöntemi, bağ fiiller hakkında açıklama, bağlama edatları ve fiilleri hakkında bilgi. Bu içerikten sonra tembih başlığı altında şu uyarı yapılmıştır: Öğretmen öğretime başladığı andan itibaren her derste öğrenciye mutlaka bir “esas” verip sınıfta taslak hazırlatacak ve her birini tek tek sınıf dışında inceleyerek hatalarını işaretleyerek ertesi derste öğrenciye anlatmaya çalışacaktır. Öğrenci dersin başlarında resmî yazışma çeşitlerini görmemiş olacağından taslak hazırlamaları için ağır ve önemli esaslar verilemeyeceğinden bir iki satırlık oldukça kısa ve özet tezkire yazdırılmakla başlanacak ve yavaş yavaş ilerletilecektir. Öğrenci iki defter tutacak, bunların birine öğretmenin vereceği örnekleri ve diğerine kendi yazacağı müsveddelerle o müsveddelerin temizlerini ayrı ayrı kaydedecektir.

⁵⁸ Mahmud Cevad, age., s. 411-412.

⁵⁹ Pál Fodor, “Telhis”, Türkiye Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 40 s. 403.

⁶⁰ Mahmud Cevad, age., s. 414.

Dersin 7. seneki içeriğinde şunlar görünmektedir:⁶¹ Önceki yılda olduğu gibi devam edilerek daha önemli ve daha ayrıntılı müsveddeler yazdırılarak resmî yazışmalar takip edilecektir. Şöyle ki: Öncelikle öğretmen bir maddeye dair bir müsvedde verip bir daireye havale edilmiş farz edilerek o daireden yazılacak derkenarı ve ertesi derste o derkenar üzerine kaleme alınacak tezkire veya tahriratı ve diğer derste o tezkire veya tahrirata verilecek cevabı... vs. talebeye yazdırıp daha sonra düzelterektir. Bu sırada hülasa ve inha hakkında yeterli açıklama yapılacaktır. Ödevlerin düzeltilmesiyle defterlerin tutulması hakkında altıncı yıla mahsus tembih bu yıl da geçerli olup ödevler yavaş yavaş genişletilip çeşitlendirilecektir. Önceki sene yer alan *usul-i kitabet* dersinde verilen temel üzerine konulan bu derste konuların daha özelleştiği ve doğrudan kâtipliğe yönelik resmî yazışmaların uygulamalı olarak öğretilmesi amaçlandığı görülmektedir. Verilecek yazışma konularının kolaydan zora doğru sıralanması gerekliliğinin ifade edilmesi olumlu bir durumdur. 6. ve 7. sınıf içerikleri arasında da bu ilkeye dikkat edildiği açıktır. Ayrıca ilk seneki içerikte kuramsal bilgiler verildikten sonraki içeriğin neredeyse tamamen uygulamaya ayrıldığı takip edilebilir. Bu tercih, yazma becerisinin gelişimi için uygulamanın öneminin dönemin program hazırlayıcıları tarafından fark edildiğinin bir göstergesi sayılabileceği gibi kâtipliğin o zamana kadar zaten kalemlerde uygulamalı olarak öğretiliyor olmasının program içeriğine yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

Edebiyat dersinin yedinci seneki içeriği *usul-i tahrir ve inşa* alt başlığında bölümlere ayrılarak verildiği için⁶² burada incelenmiştir. İçeriği şu şekildedir: “Fasıl: tarif ve tasvir, tasvir-i tabii, tasvir-i hayalî, tasvir-i şahsi ve ahlaki. Fasıl: Nakil ve hikâye, ibda, hüsn-i tertip, tezyin-i mevzu, hikâyenin evsaf-ı lazimesi, hikâyenin envai. Fasıl: Muhaberat ve mekâtîp, temrinat.” Bu içeriğin altında yer alan bir dipnotta, öğrencinin kitapta gösterilecek konuları görülen yöntem ve kurallara uygulayarak genişletip zenginleştirerek kaleme alacağı ve öğretmenin bunları düzelterek öğrenciye iade ederek hatalarını göstereceği ve iade edilen bu ödevlerin öğrenciler tarafından bir deftere kaydedileceği ifade edilmiştir. Dersin içeriğinde betimleyici ve öyküleyici anlatımın yanında anlatımın edebîleştirilmesine yönelik bazı kavramlara değinildiği en son da haberleşme ve mektup örneklerinin yer aldığı görülmektedir. Dersin konuları verildiği bu konuların işlenişleriyle ilgili herhangi bir yöntem ve açıklama verilmediği fakat yazma alıştırmalarıyla ilgili yine

⁶¹ Mahmud Cevad, age., s. 415.

⁶² Mahmud Cevad, age., s. 414.

ürün yaklaşımına uygun yazdırıp kontrol etme yönteminin önerildiği dikkat çekmektedir.

Ayrı Basım İdadi Programının 4. yılı dersleri arasında, yazma becerisine yönelik verilen *fenn-i inşa ve kitabet* dersinin içeriği şöyledir:⁶³ Yazmanın ve kâtipliğin tarifi ve konusu, gerekliliği ve önemi. Mektup; tarif ve çeşitleri; mektup yazmada dikkate alınacak anlatım üslubu, mektup yazmaya ilişkin genel kurallar, mektup çeşitleri; bağlılık ve sevgiye, tebrike ve diğer konuları ilişkin akraba arasında yazılan mektupların sade ve açık bir anlatım ile yazılması öğretilmektedir. Öğrencinin yazmada el yatkınlığı ve beceri kazanması için hikâye tarzında küçük örnekler kaleme alınmasına özen gösterilecektir. Bu içerikten sonra tembih başlığı altında Umum Rüştüye ve İdadiye Programındaki *usul-i kitabet* dersinde yazılan uyarının aynısı yapılarak ürün yaklaşımına uygun olan yazdırıp kontrol etme yöntemi önerilmiştir. 5. senenin ders içeriklerinin yazıldığı kısımda doğrudan ders adı yazılmadığı hâlde dördüncü senedeki gibi derse devam edilmesi ifadesinden bu yılda *fenn-i inşa ve kitabet* dersi yer aldığı kabul edilerek içeriği bu bölümde incelenmiştir.⁶⁴ İçerikte dersin önceki yıl gibi devam edeceği ve mektup çeşitleri ile kapsamlarının genişletileceği; öğrencinin, istida, müzekkere, vusul mektubu, tebrik-i memuriyet gibi resmî yazışmalara alıştırlacağı ve “narasyon” yönteminin de ilerletileceği ifade edilmiştir.

Yazma içeriğindeki derslerin adlarına bakıldığında bir çeşitlilik göze çarpmaktadır: *usul-i inşa ve kitabet*, *usul-i kitabet*, *kitabet-i resmiye*, *usul-i tahrir ve inşa*, *fenn-i inşa ve kitabet*. Bu isim çeşitliliğine rağmen derslerin içerikleri arasında belirgin farklar görülmemektedir. Fark sadece içeriğin hacminde ve kapsamındadır. İçerikte net bir şekilde ifade edilmemesine rağmen derslerin amacı, bugünkü anlayışta kişinin zihinsel üretimlerini yazılı ifade aracı olan genel yazma becerisini geliştirmekten çok öğrencilere resmî yazışma yapma becerisi kazandırmaktır. Her ne kadar içeriğin bir kısmı öyküleyici veya betimleyici anlatımı kapsıyorsa da bu, uzak amaca yönelik bir temel görevindedir. Sıbyan ve iptidai mekteplerinin üzerindeki okulların genel amaçlarından biri de devlet memuru yetiştirmek olduğu için⁶⁵ bu içerikteki derslerin programlarda yer alması olağan karşılanmalıdır. Bununla beraber derslerin teorik kısımları için herhangi bir yöntem önerilmezken -ki takrir yöntemi olduğu düşünülebilir- uygulamalar için önerilen yöntem örnek gösterip benzer yazıları yazdırma ve ardından kontrol edip yanlışları gös-

⁶³ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 45-46.

⁶⁴ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 59.

⁶⁵ SomeI, age., s. 221

terme şeklinde bir süreçtir. Bu yöntem yazma eğitimi ile ilgili en eski yaklaşım olan ürün yaklaşımının bir yansımasıdır.⁶⁶

3.3. Kelime ve Yazım

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında *Lügat ve imla* dersinin açıklamasında kelimelerin ve yazımlarının ezberlenerek öğretileceği ifade edilmiştir.⁶⁷

Umum Rüştüye ve İdadiye Programında birinci yıl yer alan *lügat ve imla* dersinde⁶⁸ öğrencinin yeterliliğine göre seçilmiş cümle ve hikâyeler imla yöntemiyle yazdırıldıktan sonra müsveddeler toplanarak öğretmen tarafından ders dışında düzeltilip öğrencilere iade edilecek ve düzeltilmiş müsveddeler öğrenciler tarafından temize geçirilecektir. Yazılan imlalarda öğrencinin bilmediği kelimelerin anlamları belletirilecektir. İkinci sene dersin adı *imla* olmuş ve içerik olarak bir derece daha ilerletilerek önceki yıl gibi devam edileceği cümlesiyle yetinilmiştir. Üçüncü sene görülen *kıraat ve imla* adıyla, iki becerinin bir ders içinde birleştirildiği görülmekte ve içerik bakımından da önceki yıllardaki gibi devam edileceği belirtilmiştir. Temelde doğru yazım becerisini geliştirmeye yönelik görünen bu derste kelimelerin anlamlarının öğrenilmesine de değinildiği görülmektedir. Kelimelerin beynimizde yazım, ses ve anlam olarak farklı alanlarda kodlandığı ve bu farklı kodlamalar arasında beynin ilişki kurduğu düşünülürse bu bileştirmenin öğretim mantığına uygun olduğu söylenebilir. Fakat program hazırlayıcılarının bu düzenlemeyi bu bilgiyi dikkate alarak yaptığını söylemek oldukça zordur. Derste yöntem olarak yazma derslerinde de tercih edilen ürün yaklaşımına uygun yöntem benimsenmiştir.

Ayrı Basım İdadi Programında ilk sınıfta yer alan *lügat ve imla* dersinin içeriğinde⁶⁹ Arapça ve Farsçadan alınıp Osmanlıcada sıklıkla kullanılan kelimelerden uygun olanlarının ezberlettilmesi istenmiştir. Ayrıca yazım kurallarına uygun olarak öğrencilerin defterlerine basit ibareler yazdırılarak Arapça yazım öğretiminde anlatılan düzeltip temize çekme yöntemlerine uyulması gerektiği söylenmiştir. Bu yönteme göre haftada bir kere öğretmen imla yazdırıp öğrenci müsveddelerini toplayıp düzelttikten sonra geri verecek ve öğrenciler de temize geçeceklerdir. Bu yöntemin de diğer programdaki yöntemin aynısı olduğu görülmektedir. İçeriğin bu kısmında yer alan bir dipnotta Türkçesi kuvvetli olmayan öğrencilerin Türkçeyi öğrenmelerine özen gösterilmesi de istenmiştir. Dersin adı ikinci ve üçüncü sınıfta

⁶⁶ Marva A. Barnett, "Writing as a process", *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31.

⁶⁷ Mahmud Cevad, age., s. 366.

⁶⁸ Mahmud Cevad, age., s. 408-410.

⁶⁹ Vîlayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 16.

imla yapılmış; ikinci sınıfta aynı yöntemle bir derece daha zorlaştırılarak,⁷⁰ üçüncü sınıfta ise öğretime önceki yıl gibi devam edilmesi istenmiştir.⁷¹

Yazım ve kelime öğretimi derslerine genel olarak bakıldığında esasen merkezde yazım becerisinin olduğu ve kelime öğretimi ve ezber yönteminin yazımla birlikte ele alındığı göze çarpmaktadır. Tercih edilen yöntem yazma derslerindeki yöntemin aynısıdır. Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında ve Umum Rüştüye ve İdadiye Programında değinilmediği hâlde Ayrı Basım İdadi Programında Arapça Farsça kelimelerin yazımına değinilmesi hatta yöntem için Arapça yazım öğretimi dersini esas alması oldukça dikkat çekicidir.

3.4. Dil Bilgisi

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında dil bilgisi içeriğini veren *kavaid-i Osmaniye* dersinin ikinci seneki açıklamasında⁷² dil bilgisi kurallarının öğretileceği üçüncü seneki açıklamada ise önceki seneden yarım kalan konuların tamamlanacağı yazılmıştır.

Umum Rüştüye ve İdadiye Programında dil bilgisi içeriğindeki ilk ders olan *kavaid* dersinin birinci ve ikinci seneki içeriğinde⁷³ harf, kelime, isim, sıfat, zamir, fiil ve edat konuları bulunmaktadır. Birinci ve ikinci seneki içerik arasında alt konular bakımından farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Çizelge 6. Umum Rüştüye ve İdadiye Programındaki Kavaid Dersinin Sınıflara Göre İçeriği

Konu	Birinci Sene	İkinci Sene
	<i>Harfin tarifi, kelime, harf, hareke, huruf-ı imla, hece, aksam-ı kelime</i>	<i>Harfin tarifi, kelime, huruf-ı infisal, huruf-ı ittisal, hareke, huruf-ı imla, hemze bahsi, hece, kelimenin beşe taksimi.</i>
İsim	<i>tarifi, ism-i cins, alem, müfret, cem, ahval-i isim: (mücerret, mefulün bih, mefulün ileyh, muzâf, muzâfun ileyh) izafet: izafet-i nisbiye, izafet-i beyaniye, izafet-i teşbihiye) temrinat.</i>	<i>tarifi, ism-i cins ile ism-i alemin suret-i tarifi, müfret, cem, ahval-i isim (mücerret, mefulün bih, mefulün anih, mefulün ileyh, mefulün maa, muzâf, muzâfun ileyh). Bunların suret-i teşkili.</i>
İzafet:		<i>izafet-i nisbiye, izafet-i beyaniye, izafet-i teşbihiye, esma-i mürekebe, temrinat</i> <i>Arabiden mehuz kelimatın tesniye ve cemi, Farisiden mehuz kelimatın cemi, izafet-i Arabiye, izafet-i Farişiye, kelimat-ı Türkiyenin Farişi ve Arabi, kelimet-ı Farişiyenin Arabi kaidesince izafet yapılamayacağı, temrinat.</i>
Sıfat:	<i>tarifi, mevşuf, Türkçede mutabakat, mübalağa ve mukayese ve</i>	<i>tarifi, mevşuf, Türkçede mutabakat, mübalağa ve mukayese ve tasgir ve teşbih suretleri, semai ve kıyası sıfatlar, sıfât-ı semai-</i>

⁷⁰ Vilayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 26.

⁷¹ Vilayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 37.

⁷² Mahmud Cevad, age., s. 366-367.

⁷³ Mahmud Cevad, age., s. 408-410.

	<i>tasgîr ve teşbih suretleri, semai ve kıyasî sıfatlar, esma-i a'dat, enva-ı a'dat, temrinat.</i>	<i>yeyî teşkîde kaide, a'dat, enva-ı a'dat, temrinat. Arabî terkeb-i vâsfi, Fârisî terkeb-i vâsfi, mutabakat bahsî, te'nîs ve tezkîr, Arabî vâsf-ı terkebî, Fârisî vâsf-ı terkebî ve envaî, Arabî ve Fârisiden mehuz adetler, temrinat,</i>
Zamir:	<i>tarîfî, zamîr-i şahsî, ahvâlî, zamîr-i iza'fî, zamîr-i nisbî, zamîr-i fiilî, zamîr-i vâsfi, ism-i işâret, müphemnat, temrinat.</i>	<i>tarîfî, zamîr-i şahsî, ahvâlî, zamîr-i nisbî, zamîr-i fiilî, zamîr-i vâsfi, bunların suret-i istimaline dair her birinin bahs-i mahsusunda tafsilat, ism-i işâret, müphemnat, temrinat. Arabîden ve Fârisiden mehuz zamair ve esamî-i işârat ve müphemnat hakkında tafsilat, temrinat.</i>
Fîl:	<i>tarîfî, ezmine-i fîl, eşhas-ı fîl, tasrîfat (mudârebe, müşareket, iktidârî, tacilî, vücutbî, iltizâmî sıygaları), fail, meful, müteaddî, lazîm, malûm, meçhul, menfî, müspet, istîfham, menfî, mastar, mastar-ı sakîl, mastar-ı hafîf, mastar tahfîfî, hâsıl-ı mastar, ism-i mastar, atfî, takîbî, tevki'fî, intihai sıygalar, temrinat.</i>	<i>tarîfî, ezmine-i fîl, eşhas-ı fîl, sıyag-ı fîl, fîl-i mukarebe, fîl-i müşareke, fîl-i tacilî, fîl-i iktidârî, fîl-i istîmrârî, fîl-i vücutbî, fîl-i iltizâmî, fîl-i mutavaat, menfî ve müspet, istîfham, nefy-i istîfham, fail ve meful, suret-i tefriklerî, müteaddî, lazîm, malûm, meçhul. Mastar: mastar-ı hafîf, mastar-ı sakîl, mastar tahfîfî, ef'al-i basîta, ef'al-i mürekkebe, atfî, takîbî ve intihai gibi sıygalar, ef'al-i nakîsa, sîla fiillerî, ef'al-i raptîye, ism-i fail, ism-i meful, mübalağa ile ism-i fail, sıfat-ı müşebbeh, fer'-i fiillerin suret-i istimalerî. Masadur-ı Arabîye: binadan Türkçede en ziyade müstamel olan ba'lar manalarıyla beraber, if'âl, tef'îl, myfâ'ale, inf'âl, ifti'âl, tefâ''ul, tefâ'ul, istif'âl, bunların Türkçede en ziyade müstamel olan müştakakî, ism-i fail, ism-i meful, mübalağa ile ism-i fail, ism-i zaman, ism-i mekân, temrinat.</i>
Edevat:	<i>tarîfî ve ta'dadî, temrinat.</i>	<i>tarîfî, manalarıyla ve izahat-ı lazîme ile yegân yegân edevat-ı Türkiye gösterilecektir. Arabî ve Fârisiden mehuz edevat manalarıyla ve mevkî-i istimalerîyle irae edilecektir.</i>

Dördüncü sene ise haftada bir ders olmak üzere kavait adında bir ders yer aldığı görülmektedir. Fakat içerik olarak sadece *Tertib-i Cedid Kavaid-i Osmaniye*, ders yılı boyunca tamamlanacaktır, denilmiştir.⁷⁴

Dersin 1. ve 2. yılki içeriği arasında sarmal yaklaşımı andıran bir konu düzenlemesi bulunmaktadır. Çünkü ikinci yılın içeriğinde hem ilk yılki konular hem de bu içeriğin üzerine eklenen yeni konular olduğu görülmektedir. Sözelimi ilk yılda bulunan *harf* konusu ikinci yılda da olmakla birlikte *huruf-ı infisal* ve *huruf-ı ittisal* konuları da eklenmiştir. *Sıfat*, *zamir* ve *fiil* başlıklarında ilk yıl sadece Türkçe unsurlar varken ikinci yıl o konuyla ilgili Arapça ve Farsça unsurların da içeriğe katıldığı görülmektedir. Yöntem olarak ayrıntı verilmemekle beraber *tarîf*, *tafsilat*, *göstermek*, *irae etmek* gibi kelimelere bakılarak takrir yönteminin ve konu listesinin verilip ardından *temrinat* denmesinden hareketle de kuraldan örneğe gidileceği yani tüm-dengelî yöntemini önerildiği söylenebilir. Haftalık iki saatlik bir ders için sürenin yeterli olmadığı ve içeriğin de hafif olmadığı düşünülebilir.

⁷⁴ Mahmud Cevad, age., s. 411.

Programda üçüncü sene *kavait* ismiyle bir ders olmamakla beraber dil bilgisi içeriğinde *nahiv* dersinin yer aldığı görülmektedir. Dersin içeriği şu şekildedir:⁷⁵ *Terkib-i tam, terkib-i nakıs, cümle ve kelam, cümle ile kelam beynindeki fark, cümle-i ismiye, cümle-i fiiliye, ecza-yı kelamın tertibi, fail, meful, naib-i fail. Cümle-i haberiye ve inşaiye, isnat, müsnedün ileyh, müsnet, müsnedün ileyhın takdim ve tehiri, müsnedün ileyhın hazf ve isbatı, müsnedün ileyhın tarif ve tenkir ve tavsifi, tarif ve tenkir, vasıf, vasf-ı zati ve sebebi, vasf-ı sebebinin aksamı, müsnedün ileyhın tekidi, müsnedin tekidi, müsnedin isim veya fiil olması, müsnet ile müsnedün ileyhın mutabakatı, tağlip, zarf-ı müstakar, mütemminat-ı cümle, hâl, temyiz, müteallikat-ı fiil, takdim ve tehirler. İnşa, inşa-i talebî, temenni, istifham, emir ve nehiy hakkında tafsilat, inşa-i gayritalebî, inşa-i haberînin inşa-i talebî mevkilerinde istimali. Vav-ı âtıfa, atf-ı kelimat, atf-ı cümel, cümlelerin vasıl ve faslı, cümlelerin rabtna hizmet eden edevat-ı saire ve işaret ve suret-i istimalleri. İçeriğin dil bilgisinin cümle bilgisi ile ilgili kısmına ilişkin olduğu görülmektedir. Bunun yanında anlam bilgisi alanına giren konuların da buraya dâhil edildiği görülmektedir. Bu da içeriğin Arapça nahiv içeriğinden hareketle oluşturulduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Konu sıralamasında genellikle bütünden parçaya doğru çözümleme yöntemine uygun bir sıra takip edildiği dikkat çekmektedir. Dersin yöntemiyle ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır fakat yöntemin *kavait* dersindeki gibi olduğu düşünülebilir.*

Programa genel olarak bakıldığında *kavait* dersinin 1, 2 ve 4. sınıflarda olduğu hâlde 3. sınıfta yer almayıp bunun yerine *nahiv* dersinin bu sınıfa konmuş olması göze çarpmaktadır. Bu konuyla ilgili bir açıklama yer almamakla birlikte sarf ve nahiv konularının ilk üç sınıfta bitirilmesinin ardından tekrar veya ikmal için 4. sınıfa böyle bir ders konduğu düşünülebilir.

Ayrı Basım İdadi Programında dil bilgisi içeriğinde 2. sınıfta *sarf-ı Osmani*, 3. sınıfta ise *sarf ve nahv-i Osmani* dersleri yer almaktadır. *Sarf-ı Osmani* dersinin içeriği şu şekilde verilmiştir:⁷⁶ *sarfın tarifi; kelime (kelimeyi tariften evvel harf ve hece ile hareke ve sükûn ve huruf-ı imla layıkıyla tefhim olunacaktır.); kelimenin isim, sıfat, zamir veya kinaye, fiil ve edat olmak üzere beş kısma taksimi; munsarif ve gayrimunsarif aksam-ı kelimenin zikr ü tadadı. İsim ve tarif ve taksimi: ism-i cins, ism-i has veya alem, müfret ve cem bahsi, ahval-i isim (tasrif). Türkçede lisan-ı Arabiden mehuz kelimat için muteber olan sarf-ı Arabi kavaidinden müzeker ve müennes ile tesniye ve cem bahislerinin muhtasar ve kolay bir surette tefhimi; sırf Türkçe isimlerde işbu kaidelerin cümlesinin mufassalen ve Arabiden mehuz kelimelere yalnız kavaid-i Arabiyenin muhtasaren tatbiki suretiyle temrinat. Sıfat:*

⁷⁵ Mahmud Cevad, age., s. 410-411.

⁷⁶ Vîlayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 24-26.

tarifi, mevzûf, sıfat-ı adi, mukayese ve mübalağa suretiyle istimali; sıfat-ı semaiye ve aksamı ve suret-i teşkili; izafet bahsi (Türkçe izafet, izafet-i Arabiye ve izafet-i Fari-siye); tavsif-i Arabi ve tavsif-i Fari-si; mutabakat; terkib-i vasfî; terkib-i izafî; bu ba-hisler hakkında müteaddit ve mütenevvi temrinler. Zamir veya kinaye: tarif ve tak-simi; ism-i işaret ve envai; zamir-i şahsi; zamir-i izafî; zamir-i fiilî; zamir-i vasfî; zamir-i istifhami, müphemmat. Kendisine yalnız zamir yahut yalnız sıfat veyahut hem zamir hem sıfat lahık olan sırf Türkçe veyahut Arabi veya Farisiden mehuz isimlerin tasrifî; temrinat. Fiil: tarif ve taksimi; müteaddi, lazım; mastar, hafif ve sakil; tekidî ve tahfîfi (hâsıl-ı mastar); bunların suret-i teşkili; mastarların tasrifî (muzafulun ileyh olmadığı) müteaddiden lazım ve lazımdan müteaddi teşkili; malum ve maçhul; fiil-i mutavaat; fiil-i müşareket; ezmine-i e'fal (mazi-i şuhudi, mazi-i naklî, muzari, hâl, istikbal, suret-i vücubiyeye, suret-i iltzamiye, emir); sıyag-ı e'fal (fiil-i hikâye, fiil-i rivayet, fiil-i şartî); eşhas-ı fiil (mütekellim, muhatap, gaip); tasrif.

Sarf ve nahv-i Osmani dersinin içeriğinde ise şunlar verilmiştir:⁷⁷ E'fal-i meçhulenin tasrifî; e'fal-i basita ve mürekkebe; e'fal-i nakisa; sıla fiilleri; menfi sure-tinin teşkili; filin menfi olarak tasrifî; istifham ve nefy-i istifham suretleri ve bu suretlerde tasrif; ism-i fail ve ism-i meful; mübalağa-i ism-i fail; sıfat-ı müşebbehe, hâl-i terkibî (rabıt sıygaları); e'fal-i Arabiye binalarından Türkçe e'fal-i mürekkebede ziyade müstamel olanları (if'al, tef'il, müfaale, iftial, tef'a'ul, tef'aul, istif'al); ezmine-i e'fal-i Arabiyeden Türkçede en ziyade müstamel olanları (ism-i ism-i fail, ism-i meful, mübalağa ile ism-i fail, ism-i zaman ve mekân, ism-i alet); birçok temrinat. Edevat: edevat-ı Türkiye ve Arabiye ve Fari-siye ve bunları hüsn-i istimale talebeyi alıştırarak temrinat. Nahiv: tarifi; cümle ve kelam; cümle-i ismiye, cümle-i fiiliye, ve bunların enva ve evsafı; ecza-yı kelam; fail ve naib-i fail; müpteda, haber, mefulün bih-i sarih ve gayrisarih; tertib-i cümle (bu bahisler gayet tafsilatlı ve izahatlı surette talim olunacaktır.); tahlil ve tatbikat. Bu içerikten sonra tembih başlığı altında şu uyarı yazılmıştır: Bu sınıfta talebe lisan-ı Osmaninin kavaid-i sarfiye ve nahvi-yesini itmam edip artık badema bir daha görmeye vakitleri olmayacağından ve fiil bahsi kavaid-i sarfiyenin en mühim kısmını teşkil eylediğinden şakirdanın birinci senede gördükleri bahisler bu sene de tekrar ile hatırlarına getirilecek, tebeşir ile tahta üzerinde geçen seneki mahsul sayleri ile bu sene tahsil eyledikleri kavaidin tatbikatı icra ettirilip bilcümle kavait mükemmelen zihinlerine yerleştirilecek, bu mümaresat musahhah olarak defterlerine dahi kaydettirecek ve Türkçede kavaid-i Arabiye ve Fari-siyenin suret-i tatbik ve istimali tefhim olunacaktır. Her iki dersin içeriğine bakıldığında Umum Rüştiye ve İdadiye Programındaki kavait ve nahiv derslerinin içeriğiyle büyük oranda benzerlik bulunduğu göze çarp-maktadır. Aradaki en önemli fark Umum Rüştiye ve İdadiye Programında

⁷⁷ Vîlayat-ı Şahane Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Program, s. 35-37.

konuların üç yılda bitirilip dördüncü yılda tekrar edilmesi söz konusuysen bu programda konuların iki sınıfa sıkıştırılmasıdır. Önceki programda sarf konuları iki sınıfa yayılmış ve nahiv konularına bir yıl ayrılmışken bu programda sarf konularının bir yıldan biraz fazla bir zamana ve nahiv konularının bir yıldan daha az bir zamana sıkıştırılmış olduğu görülmektedir. Derslerin planlanmasında Umum Rüştiye ve İdadiye Programına göre bazı sorunlar yaşandığı için böyle bir sonuç doğduğu söylenebilir. Programda yöntem olarak yine takrir ve tümdengelim yöntemlerinin izleri görülebilir.

Dil bilgisi derslerine bakıldığında neredeyse aynı olan bir konu listesi görülmektedir. Son dönem Türkçenin ilk dil bilgisi kitabı sayılan, Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye* adlı eserinin ilk yayımlandığı tarihten programların yayım tarihine kadar geçen yaklaşık 40 yıllık zamanda dil bilgisi öğretiminin bir düzene oturduğu ve konu sırasının da buna bağlı olarak birörnek bir hâle geldiği söylenebilir. Bu birörnekleşmede bu süre zarfında yayımlanan diğer dil bilgisi kitaplarının da katkısı olduğu şüphesizdir. Fakat dil bilgisi konularının ele alınışında Arapça ve Farsça dil bilgisi kurallarının esas alındığı hem bu dil bilgisi kitaplarından hem de programlardaki ders içeriklerinden anlaşılmaktadır. Programlarda dil bilgisi konularının öğretiminde takrir ve tümdengelim yöntemlerinin önerildiği görülmektedir. Yer yer *temrinat* ve *atbikat* gibi uygulamaya dönük ifadeler geçse de bu çalışmaların kelime veya cümle düzeyinden öteye geçmediği geçse bile -dil bilgisi kitaplarına bakıldığında- bunun genellikle şiir üzerinden yürütüldüğü söylenebilir. Bir önceki yıl yayımlanan İnas Rüştiyeleri Programı,⁷⁸ Kız Sanayi Mektebi Programı⁷⁹ ve İptidai Mektep Programında⁸⁰ dil bilgisi öğretiminin okuma ve yazım gibi alanlara etkisi olduğu dile getirildiği hâlde idadi programlarında böyle bir düşünceye yer verilmemiştir. Bu itibarla önceki yıl yayımlanan programların günümüz anlayışına daha yakın olduğu söylenebilir.

3.5. Edebiyat ve Belagat

Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında altıncı sene *belagat* (2 saat) ve yedinci sene ise *edebiyat ve ahlak* adlı dersler yer almakta ve açıklama kısmına göre *belagat* dersinde *Telhis* adlı kitap okutulacak, *edebiyat ve ahlak* dersinde ise *Telhis*'in uygulaması yaptırılıp uygun makaleler kaleme aldırılarak manzume ezberletilecektir.⁸¹ *Telhis* adıyla geçen bu eser Sekkâkî'nin *Miftahu'l-Ulum* adlı eserinin belagatle ilgili üçüncü bölümününün *Hatib el-*

⁷⁸ Mahmud Cevad, age., s. 280-282.

⁷⁹ Mahmud Cevad, age., s. 304-305.

⁸⁰ Mahmud Cevad, age., s. 327-328.

⁸¹ Mahmud Cevad, age., s. 369-370.

Kazvînî tarafından yapılan özeti olan *Telhisü'l-Miftah* olmalıdır. Uzun zaman medreselerde belagat için okutulan bu Arapça eser, fesahat, belagat, meani ve bedî alanlarına ait konuları içermektedir.⁸² Bu kitabın Türkçe tercümesinden okutulup okutulmadığına dair programda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Dersin uygulama kısmında yazma ve ezber çalışmalarına yer verildiği dikkat çekmektedir.

Umum Rüştîye ve İdadiye Programında *edebiyat* dersinin 6. sınıftaki içeriği şu şekildedir:⁸³ *Üslup, üslubun meziyyatı, üslubun meziyyat-ı umumiyesi, fesahat, zaaf-ı telif, ta'kit, tetabu-ı izafet, şiveye mugayeret, kesret-i tekrar, tenafür, mutabakat ve garabet, vuzuh, tabiiyet, münakkahiyet, icaz, iksar. Aheng-i selaset (erwat). Üslubun meziyyat-ı hususiyesi: üslub-ı sade, üslub-ı mutavassıt yahut üslub-ı müzeyyen, üslub-ı âli, muvafakat ve tenevvü-i üslup, üslub-ı musanna. Sanayi-i lafziye: tenasüp, iham, iham-ı tenasüp, iham-ı tezat, leff ü neşr, iktibas ve tazmin, telmi, tecnis, seci, tarsi, vasf-ı tahsinî, icat ve tervec-i elfaz. Sanayi-i manevîye: sanayi-i fikriye, sanayi-i hissiye, sanayi-i hayaliye. Sanayi-i hissiye: iltifat, istifham, rücu, teşhis ve intak, terdit, kat', tekrar, tariz, kinaye, mübalağa. Sanayi-i hayaliye: mecaz, teşbih, istiare, istiare-i temsiliye, mecaz-ı mürsel, edeb-i kelam, tezat ve mukabele, teoriye ve telmih, tedriç. Sanayi-i fikriye: beraat-ı istihlal, tecahül-i arif, hüsn-i talil. Konu listesi olarak verilen içeriğin *Recaizade Mahmud Ekrem'in Talim-i Edebiyat* adlı eserindeki içerikle büyük oranda benzerliği göze çarpmaktadır.⁸⁴ Programı hazırlayan komisyon adı geçen kitaptan yararlandığı düşünülebilir. Dersin içeriğinde edebiyat tarihinin yer almadığı sadece edebî metinlerin anlaşılmasına yönelik olan ve temelde belagat konuları sayılan bazı anlatım özelliklerinin ve edebî sanatların bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu itibarla *edebiyat* dersinin esasen okuduğunu anlama çalışmalarına yardımcı ve destek olan bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu dersin 7. sınıftaki içeriğinin *usul-i tahrir ve inşa* adı altında verildiği yukarıda belirtilmişti. Dolayısıyla programdaki *edebiyat* dersinin amacının doğrudan yazma becerisini geliştirme olduğu görülmektedir. Keza *Talim-i Edebiyat*'ın girişinde de görüşümüzü destekleyen şu ifadeler yer almaktadır: *Talim-i Edebiyat'ın bu birinci kısmı dürüstçe ifade-i merama muktedir olacak kadar usul-i kitabete aşına bulunan talebeye bir sene zarfında esalib-i makbule-i Osmaniyenin kavaid-i esasiye ve fevaid-i mühimmesini öğretmek, evzan-ı meşhureye muvafık her yolda eş'ar-ı Osmaniyeyi mevzun okumaya ülfet hâsil ettirmek, mensur ve alelmahsus manzum birçok müntehap parçalar ezberletmek (...) maksadına göre yazılmış-**

⁸² Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-Ulûm", Türkiye Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 30, s. 21; İsmail Durmuş, "Kazvînî, Hatîb", Türkiye Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 157.

⁸³ Mahmud Cevad, age., s. 413.

⁸⁴ Karş. Mahmud Ekrem (Recaizade), *Talim-i Edebiyat*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1299.

tır. Dolayısıyla programdaki bu dersin amacının şu satırlarla aynı olduğu söylenebilir. İçerikte yöntem konusuna girilmemekle birlikte *Talim-i Edebiyat*'ın izlediği takrir ile örneklerle pekiştirilen tümdengelim yöntemlerinin kullanılacağı düşünülebilir.

Ayrı Basım İdadı Programı'ndaki *edebiyat* dersinin 6. seneki içeriği şöyledir:⁸⁵ *Edebiyatın tarifi ve maksat ve gayesi. Fesahat ve belagatin tarifi. Zaaf-ı telif, ta'kit, tetabu-ı izafet, kesret-i tekrar, tenafür, muğayeret-i şive, mutabakat-ı elfaz, vuzuh-ı ifade, tabiiyet-i ifade, münakkahiyet-i ifade (icaz, icaz-ı kasır, icaz-ı hazf), iksar (itnab-ı hüsn), aheng-i selaset. Sanayi-i lafziye: tenasüp yahut müraat-ı nazir, iham-ı tenasüp, iham-ı tezat, tensik-i sıfât, leff ü neşr, iktibas ve tazmin, telmi, enva-ı technis, seci ve tarsi, vasf-ı tahsinî, edeb-i kelim, icat ve terovic-i elfaz. Sanayi-i maneviye: tariz ve kinaye, tevriye ve telmih; tezat ve mukabele yahut sanat-ı tıbak; teşhis ve intak, müşakele, iham, mübalağa, edeb-i kelim, iltifat, istifham-ı nida, kat', terdit, rücu, akis, tekrar. Üslup: muvafakat-i üslup, enva-ı esalip (sade, müzeyyen, âli); hakikat ve mecaz, teşbih, istiare, mecaz-ı mürsel. 7. seneki içerikte ise şu konuları yer almaktadır:⁸⁶ *Meziyyat-ı efkâr, enva-ı hissiyat, tabayi-i hissiyat, hüsn-i tabiat, kuvve-i hayaliye, zarafet, tevariüt, asar-ı edebiyede ulviyet ne demektir? Fenni aruza dair malumat-ı mücmele, evzan-ı müstamele, sanat-ı tarih, edebiyat-ı Osmanîye tarihine ait malumat-ı mücmele, asar-ı müntehabe-i Türkiye hıfzı, enva-ı asar-ı edebiyeye hakkında malumat.* Bu içerikle beraber bir dipnotla edebî makaleler yazdırılacağı ve şimdiki kadar görülen konuların edebî eserlerde uygulamasının yapılacağı belirtilmiştir. Dersin içeriğine bakıldığında Umum Rüştîye ve İdadîye Programı'ndaki *edebiyat* dersinin içeriğiyle büyük oranda benzediği fakat farklı olarak, 7. sınıfta yer alan aruz, sanat tarihi, Osmanlı edebiyat tarihi, edebî eserlerin çeşitleri gibi konular ve bazı Türkçe eserlerin ezberlettirilmesi gibi çalışmalar olduğu da dikkat çekmektedir. Bu farklılıklar hakkında ayrıntı verilmemiştir. Dersin amacı ve yöntemi için önceki programla aynı özellikler taşıdığı düşünülebilir.*

SONUÇ

Osmanlı Dönemi rüştîye ve idadilerindeki Türkçe eğitimi, 1892 yılında hazırlanan programlar üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. İncelenen programlar 7 yıllık aynı öğretim düzeyi için hazırlanmıştır. Kaynaklarda, bu programların yayımlanma yılı ile ilgili farklı tarihler verilmiştir. Çalışma sonucunda programların 1892 yılında hazırlandığı gösterilmiştir. Programların ders cetvelleri arasında farklılık ve benzerlikler olduğu gibi Türkçe eğitimi bakımından da benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır.

⁸⁵ Vılayat-ı Şahane Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadîyeye Mahsus Program, s. 71-72.

⁸⁶ Vılayat-ı Şahane Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadîyeye Mahsus Program, s. 86.

Programlarda Türkçe eğitimi açısından ilk dikkat çeken nokta Ayrı Basım İdadi Programı ile Umum Rüştîye ve İdadi Programında *Türkçe* olarak geçen içeriğin Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programında derslere ayrılmasıdır. Osmanlı dönemi programlarında birçok ders adının zaman içinde *Türkçe* başlığı altında birleştirilmesinden hareketle Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programının diğerlerine göre eski anlayışa göre hazırlandığı düşünülebilir. Bunun yanında programlardaki ders adlarına bakıldığında hem programlar arasında hem de sınıflar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sözelimi bir sınıftaki *kıraat* dersi sonraki sınıfta dil bilgisi, *imla*, *hat* veya *ezber* ile birleştirilmektedir. Bu açıdan programlar arası belirgin bir fark görünmemektedir. Derslerin sınıflara dağılımına bakıldığında genel olarak dil becerileri derslerinin ilk beş sınıfta, edebiyat dersinin ise son iki sınıfta yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu durum günümüzdeki ortaokul ve lise derslerinin dağılımıyla örtüşmektedir. Burada idadilerin memur yetiştirme amacına hizmet eden *kitabî* dersi günümüze uymaması bakımından bir istisna olarak görülebilir. Türkçe derslerinin diğer derslere oranı %12 olarak hesaplanmaktadır. Oran, alt sınıftan üst sınıfa doğru azalmaktadır. Derslerin oranı 1'den 7'ye sırasıyla %32, %19, %10, %8, %8, %8, %7'dir. Bunun en önemli nedeni sınıf yükseldikçe Türkçe derslerinin sayısının azalmasıdır. Bunun yanında ders çeşidinin artması ve bazı derslere çok fazla yer ayrılması da bu durumun etkenleri arasındadır. Oran bakımından programlar arasında belirgin bir fark görünmemektedir.

Okuma dersinin ilk beş sınıfta yer aldığı ve ilk sınıflarda genelde tek bir ders iken 3.-4. sınıftan itibaren başka derslerle birleştirildiği dikkat çekmektedir. İlk sınıftaki okuma dersinin bütün programlarda ahlak ile ilişkilendirilmesi dönemin bir özelliği olarak görülmelidir. Bu bakımdan okuma dersindeki bu ahlak içeriğinin bütün sınıflara yönelik olduğu düşünülebilir. Bunun yanında dersin; faydalı bilgiler, fen bilgisi, edebiyat ve dil bilgisi gibi alanlarla da eşleştirildiği göze çarpmaktadır. Bu açıdan belirgin olmasa da programlar arasında bazı farklar vardır. Sözelimi fen bilgisi ile ilişkilendirme sadece Ayrı Basım İdadi Programında görülmektedir. Bunun yanında Umum Rüştîye ve İdadi Programında ise imla ve ezber ile eşleştirilmiştir. Bu eşleştirmeler her ne kadar dil becerilerinin bütünleşik olması fikrine uygun gibi görünse de sadece bazı alanlara yönelik olup doğrudan doğruya anlatma becerisini geliştirmeye yönelik olmadığından eksik bir uygulamadır. Okuma dersinde açıkça ifade edilmemesine rağmen hem sesli hem de sessiz okumanın yer aldığı söylenebilir.

Tüm programlardaki okuma ve yazma dersleri karşılaştırıldığında ilk göze çarpan nokta, yazma dersine daha geniş yer ayrılmış olmasıdır. Bunun nedeni olarak, idadilerden mezun olanların devlet dairesinde çalışma

imkânı bulabilmesi sayılabileceği gibi eskiden beri kalemde öğrenilen “yazma” için bir bilgi birikimi meydana geldiği hâlde benzer bir birikimin “okuma” için söz konusu olmaması da sayılabilir. Yazma içeriğindeki ders adlarında geniş bir çeşitlilik görülürken içerik bakımından bir farklılaşma söz konusu değildir. İçerikte bugünkü anlamda öğrencinin yazılı ifade becerisi geliştirmekten çok kâtipliğin kural ve alışkanlıklarını kazandırmak yer almaktadır. Bu da idadilerin devlet memuru yetiştirme amacına uygun görünmektedir. Yöntem olarak, ürün yaklaşımının özelliklerinden, örnek gösterip yazdırma ve kontrol etme şeklinde bir süreç önerilmektedir. Bu noktada Umum Rüştîye ve İdadiye Programı yazma dersi ile edebiyat bilgisini birleştirme bakımından diğer programlardan ayrılmaktadır. Burada da amacın edebiyat bilgisi aktarmaktan çok üslubun güzelleştirilmesi olduğu görülmektedir.

Dersler arasında *imla* ile birleştirildiği görünen *lügat* sadece ilk sınıflarda yer alan ve kelime ezberletme amacına yönelik olan bir derstir. Bununla ilgili belirgin bir yöntem önerilmemiştir. *İmla* ise Umum Rüştîye ve İdadiye Programı ile Ayrı Basım İdadi Programında bazen tek bazen de başka derslerle birleşik olarak ilk üç senede yer almıştır. Bu derste tercih edilen yöntem ise yazma derslerindeki yöntemin aynısıdır. Günümüzle kıyaslandığında Türkçe derslerinin bir bölümünü oluşturan yazımın ayrı bir ders olması şüphesiz Arap harflerinin Türkçe yazıma uymamasının bir sonucudur. Kelime öğrenme faaliyetinin ayrı ders olması ise sıbyan mektebi geleneğinde okutulan Tuhfe ve Nuhbe geleneğinin bir devamı olarak görülebilir.

Programlarda *sarf*, *nahiv* ve *kavait* adlarıyla anılan dil bilgisi, oldukça önem verilen ve geniş yer ayrılan bir ders olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Mahmud Cevad’ın Verdiği İdadi Programında çok kısa olarak yer almış olsa da Umum Rüştîye ve İdadiye Programında ve Ayrı Basım İdadi Programındaki ayrıntılı konu listesi ve açıklamalar bu derse verilen önemi göstermektedir. Burada içerik ve açıklamaların uzun olmasında medrese geleneğindeki Arapça dil bilgisi öğretiminin ve *Kavaid-i Osmaniye*’nin yayımlanmasından sonra oluşan birikimin de etkisi olduğu söylenebilir. Programlardaki uzun konu listesinin yanında uygulamaların da yapılması istenmiş fakat bunun kapsamı belirtilmemiştir. O dönemde hazırlanan iptidai ve rüştîye programlarında dil bilgisinin okuma ve yazıma olumlu etkisi olduğu dile getirilmesine karşılık idadi programlarında buna ilişkin bir ifade geçmediği için derslerin klasik bir ezberleme süreci takip ettiği ileri sürülebilir. Doğal olarak, içeriğin sadece Türkçe değil aynı zamanda Arapça ve Farsça kuralları da kapsadığı görülmektedir.

Programların son iki yılında derslerin içeriğinin tamamen farklılaştığı ve edebiyat ağırlıklı olmaya başladığı görülmektedir. Bu farklılaşmanın

günümüzde ortaokul ve lise arasındaki farkla benzerlik gösterdiği dikkat çekmektedir. İçerik bakımından Umum Rüştüye ve İdadiye Programı ile Ayrı Basım İdadi Programında benzer şekilde temel edebiyat bilgisi yer alırken Mahmud Cevad'ın Verdiği İdadi Programındaki içerikte medrese geleneğinin bir izi sayılabilecek *Telhis*'in okutulması ve uygulamasının yaptırılması istenmiştir. Bu bakımdan programların farklı anlayışa göre hazırlandığı söylenebilir. Programlarda verilen edebiyat bilgisinin edebiyat tarihi yerine daha çok kâtipliğe yönelik olarak üslubu geliştirici özellikte olması dikkat çekmektedir.

Programlar genel olarak değerlendirildiğinde, dönemin anlayışına uygun olarak, daimici ve esasici felsefelerin izlerini taşıdığı görülmektedir. Bunun yanında Türkçe eğitimi bakımından, dil becerilerinden okuma, yazma ve dil bilgisi programlarda yer alırken dinleme ve konuşma becerilerinin geliştirilmesine yönelik herhangi bir içerik veya açıklama görülmemektedir. Bu durum da dönemin bir özelliği olarak olağan karşılanmalıdır. Bunun yanında aynı öğretim düzeyleri için aynı yıl içinde hatta aynı komisyon tarafından birbirinden farklı programların hazırlanmış olmasının amacı eğitim tarihi araştırmacıları için önemli bir sorunsal olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 144/38.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM.), 472/55.

II. Resmî Yayınlar

Düstur, Birinci Tertip İkinci Cilt.

- 1303 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Üçüncü Defa, Matbaa-i Vilayet.
- 1306 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Altıncı Defa, Matbaa-i Vilayet.
- 1310 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, On Altıncı Defa, Matbaa-i Vilayet.
- Hüdavendigâr Salname-i Resmîsi, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 34, Bursa, Matbaa-i Vilayet.
- Hüdavendigâr Salname-i Resmîsi, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 34, Bursa, Matbaa-i Vilayet.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Defa 17, 1306 Sene-i Maliyesi Martından Muteberdir, Matbaa-i Vilayet.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Defa 18, 1307 Sene-i Maliyesi Martından Muteberdir, Matbaa-i Vilayet.
- 1308 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 17, Vilayet Matbaası.
- 1309 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 18, Edirne Vilayeti Matbaası.
- 1310 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Vilayet-i Edirne, Defa 19, Edirne Vilayeti Matbaası.
- Salname-i Trabzon Sene-i Hicriye 1309, Defa 14.
- Salname-i Trabzon Sene-i Hicriye 1311, Defa 15, Trabzon Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Adana, Defa 9, 1308.
- Salname-i Vilayet-i Adana, Defa 9, 1309.
- Salname-i Vilayet-i Beyrut, 1311 ve 1312 Sene-i Kameriyelerine Müsadif 1310 Sene-i Maliyesi için Tertip Olunmuştur, Defa-i Üla, Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Beyrut, 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Defa 7, Matbaa-i Vilayet.
- Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1310 ve 1311 – Rumi 1309.
- Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1312 ve 1313 – Rumi 1311.
- Suriye Vilayetine Mahsus Salname, Arabi 1313 ve 1314 – Rumi 1312.
- Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU), Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU), Birinci Sene, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.

- Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye (SNMU)*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- 1324-1325 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Tanzim Olunan Muvakkat Program, Tarihsiz, Yer bilgisi yok.
- 1325-1326 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Erbab-ı İhtisastan Müteşekkil Komisyonlar Tarafından Mekâtib-i İdadiye Tedrisatı İçin Tertip Edilip Meclis-i Maarifçe Bi't-tetkik Kabul Olunan Müfredat Programı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327.
- Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif Nezaretince 1310 Tarihinde Neşrolunan ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, 1314, Matbaa-i Âmire
- Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, Sene-i Şemsiye 1315, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, Asır Matbaası, İstanbul 1320.
- Leyli ve Nehari Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Defa Tadil ve Tashih Edilen Ders Programları ile Talimattır*, R 1318, Dersaadet, Asır Matbaası.
- Maarif-i Umumiye Nezaretine Merbut Bi'l-Cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir*, Asır Matbaası, İstanbul 1320.
- Vilayat-ı Şahane'de Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları*, Dersaadet, Âlem Matbaası – Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1310.

III. Süreli Yayınlar

- “Sultan Abdülhamid-i Sani Devrine Ait Bazı Hatıralar 6: Padişah'tan Zلزله Zaranını Bile Gizliyorlar!” Esbak Rüsumat Müdür-i Umumisi Örik Ağası Zade Hasan Sırrı, *Vakit*, Numara 2174, 8 Cemaziyelahir 1342 / 15 Kânunievvel 1340-1924, s. 2.
- “Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı” *Sabah*, Numara: 1024, 2 Zilhicce 1309 / 15 Haziran 1308, s. 1.

- “Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı” *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 4190, 2 Zilhicce 1309 / 15 Haziran 1308 / 27 Haziran-ı Efrenci 1892, s. 2.
- “Vilayat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekâtib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları Suretidir: Liva Merkezlerinde Bulunan Mekâtib-i İdadiyenin Ders Programı, Vilayat-ı Şahane Merkezlerinde Bulunup İlk Beş Senesinin Tedrisatı Liva İdadileri Tedrisatına Muvafık Bulunan Yedi Senelik Mekâtib-i İdadiyenin Son İki Sınıfının Ders Programı” *Servet*, Numara: 59, 4 Zilhicce 1309 / 17 Haziran 1308, s. 5-6.

IV. Kitap ve Makaleler

- Agar, Mehmet Emin, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usûl-i Tedrisi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015
- Alkan, Mehmet Ö., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 9-84.
- Arı, Gökhan, “Türkiye’de Ana Dili Öğretim Programları, Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94.
- Baltacı, Cahit, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (1993), s. 9-145.
- Barnett, Marva A., “Writing as a process”, *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31-44.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul 2014.
- Baymur, Fuat, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939.
- Baymur, Fuat, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946.
- Benli, Mehmet Sami: “Miftâhu'l-Ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 30, s. 20-21.
- Berker, Aziz, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları, Ankara 1945.
- Büyükkaragöz, S. Savaş, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997.
- Çapa, Mesut: “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2012) s. 1-28.
- Demirel, Özcan, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009.

- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- Duman, Asiye, "Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87.
- Durmuş, İsmail: "Kazvîni, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 25, s. 156-157.
- Ergin, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri - Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Fodor, Pál: "Telhis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 40 s. 402-404.
- Göğüş, Beşir, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (1970), s. 123-154.
- Gülyüz, Hasan, "Türk Dili", Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İlke-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15.
- Gündüz, Mustafa, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 243-286.
- Işıksalan, Nilay, "II. Meşrutiyet Dönemi Sultanilerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998), s. 151-182.
- Işıksalan, Nilay, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997), s. 155-175.
- Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.
- Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- Karakuş, İdris, *Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Karakuş, İdris, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maarif Nezaretî Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.
- Mahmud Ekrem (Recaizade), *Talim-i Edebiyat*, Mihran Matbaası, İstanbul 1299.
- Örikağasızade Hasan Sırrı: *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Haz. Ali Adem Yörük, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

- Özalp, Reşat *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.
- Öztürk, Cemil, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, s. 464-466.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1329-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Şahbaz, Namık Kemal, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.
- Uçgun, Duygu, "Tarihî Süreç İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Varış, Fatma, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994.
- Yıldız, Cemal ve Okur, Alpaslan, "Ana Dili Öğretimi", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2006, s. 45-77
- Yücel, Hasan-Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- Zengin, Salih Zeki, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- V. Tezler
- Ağırakça, Gülsüm Pehlivan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Demirel, Derya: *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Demirel, Fatih: *Mekteb-i İdâdî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Doğan, Recai, *Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- Hafizoğlu, Taner, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.
- Orhan, Muzaffer: *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2006.

- Salman, Hacı: *İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Soydan, Tarık, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Şahbaz, Namık Kemal: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.
- Uygun, Kamil, *Karesi İdâdisi ve Sultânîsi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

